



Fale Alea 'o Tonga



KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	18
'Aho	Mōnite, 1 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

## HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

### 'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

### Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

*Dr. Tu'i Uata*

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pīlīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

*Dr. Saia Ma'u Piukala*

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

### Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui



**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 18/2018  
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Monite 01 ‘Okatopa, 2018  
Taimi : 10.00am.*

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<b>KOMITI KAKATO</b>
		<b>4.1 Lipooti Hono ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga moe Faipau ki he Lao 2016/2017</b>
		<b>4.2 LIPOOTI ‘O E ‘A’AHI KI HE NGA AHI VAHENGANGA FILI 2018</b>
		<b>4.2.1 Tongatapu 6</b>
		<b>4.2.2 Tongatapu 8</b>
		<b>4.2.3 Tongatapu 9</b>
		<b>4.2.4 ‘Eua 11</b>
		<b>4.2.5 Vava’u 15</b>
<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>Ngaahi Me‘a Makehe</b>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

## Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu .....	7
Ui ‘a e Fale.....	7
Poaki.....	7
Me’a ‘Eiki Sea .....	7
Kole poupu e Fale ki he Fale Alea ma’a e To’utupu .....	8
Fie ‘ilo pe ‘oku ‘atā fānau Hou’eiki ke kau ki he Fale Alea to’utupu .....	8
‘Atā fānau hou’eki & kau Fakafofonga tohi kole Fale Alea ma’a e To’utupu.....	8
Poupu kau mai fānau ‘a Hou’eiki he Fale Alea ma’a e To’utupu .....	9
Polokalama sikolasipi fānau ‘akapulu toko 22 si’i hifo ta’u 15 & 16.....	9
Tokanga ki he ‘ikai fie tokoni Pule’anga ke totongi ako fānau mei ‘Eua.....	10
Fakamahino Pule’anga ko e kakai faingata’a’ia pē ‘e totongi ‘enau ako .....	11
Fakaloloma tu’unga ‘i ai falemahaki ‘Eua hili ange matangi.....	12
Fakame’apango’ia te’eki fai ha ngāue monomono ki he maumau ngaahi ‘apiako .....	12
Kole ‘ai ke tatau e polisī Pule’anga hili ange ha fakatamaki fakaenatula .....	14
Te’eki lava ange ha taha fakahoko ange ‘oku faingata’a’ia fakapa’anga.....	14
Taukave ‘ikai kaunga tu’utu’uni Faka-Fale Alea ki he Kapineti .....	15
Taukave Pule’anga ko e fokotu’u Faka’ilo Faka-Fale Alea nau kei ngāue ki ai.....	15
Fakatonutonu ‘i ai founa pau he Tohi Tu’utu’uni fai’aki faka’ilo faka-Fale Alea.....	15
‘I kai ha mafai Fale Alea ki he Kapineti fakatatau mo e Kupu 98 Lao Pule’anga.....	16
Taukave Pule’anga ke fakapotopoto’i pa’anga e fonua.....	16
Taukave ‘oku faingata’a’ia fakapa’anga vahefonua ‘Eua ke totongi e ako.....	16
Taukave Pule’anga ‘oku nau fie tokoni ki he kakai ‘oku faingata’a’ia.....	17
‘I kai tui ‘oku ‘i ai ha masiva ‘i Tonga ni .....	18
Tokolahi fānau Tongatapu 3 fiema’u ke totongi ‘enau ako .....	18
Fakatonutonu ‘ikai ha pa’anga ‘oku tufa noa’ia ‘e he Pule’anga .....	18
Tui ko e ta’etotongi ako e fānau ko e ‘invesi he kaha’u e fonua .....	19
Tokanga ‘i ai pe ni’ihi lelei nau kole fai ki he Pule’anga pea ni’ihi ‘oku ikai.....	21
Tokanga ke tokonia mo Tongatapu he na’e uesia mo ia .....	22
Tokanga ki he 27 miliona na’e vahe’i he patiseti.....	22
Kole ke tali ‘a e tali fai mei he Pule’anga .....	23

Tokanga ki he 'e he tali Fale Alea fokotu'u ki he totongi ako 'Eua .....	23
Tokanga ki he founga e Pule'anga fekau'aki mo e fiema'u kakai .....	24
Tokanga ki he fepaki faitu'utu'uni mafai pule Pule'anga mo Fale Ale.....	24
Tokanga ke faitu'utu'uni Sea he fakatonutonu he tufa taau mo e tufa tatau .....	25
Tokanga ke laumālie lelei Pule'anga ki he kole mei 'Eua kae tuku tufa \$ noa'ia.....	26
Kole fakamolemole Pule'anga 'ikai vave ngŪue ke fakalelei'i <i>toilet</i> he uafu 'Eua.....	26
Tokanga ke uki kakai ke nau ngaue mālohi.....	27
Kole ki he PTA 'Eua <i>High</i> ke nau tohi kole mai ki he totongi ako 'Eua.....	28
Tali Pule'anga ki he ngaahi 'isiu ne hoha'a ki ai 'Eua 11 .....	29
Kei fai tohi talangāue ke fakalelei'i <i>toilet</i> he uafu 'Eua.....	30
Liliu ki he kau mēmipa e Kōmiti Lao.....	31
Fakakau Ha'apai 13 ke mēmipa he Komiti Fili Fefolau'aki.....	31
Kole ke tukuange ki Kapineti ngaahi folau fekau'aki mo e ma'u'anga ivi.....	31
Poupou ki he kau Ha'apai 13 he Komiti Fili he Fefolau'aki.....	32
Fokotu'u mo 'Eua ke kau he Kōmiti Fili Fefolau'aki .....	32
Pāloti'i 'o tali kau mēmipa fo'ou ki he Kōmiti Lao & Kōmiti Fili Fefolau'aki .....	32
Me'a e Sea.....	33
Lipooti 'Atita 20016/2017.....	33
Fakamahino e faikehekehe he 74 miliona & 90 miliona.....	37
Taukave ke tuku 'Atita Seniale ke tau'atāina.....	40
Fakatonutonu 'ikai mole ha \$74 miliona .....	43
Fokotu'u ke 'ave Lipooti 'Atita 2016/17 ki he Kōmiti Pa'anga.....	46
Taukave mole \$74 miliona ko e tu'utu'uni hala e Pule'anga .....	48
'UHINGA ki he fetokehekehe'aki he faka'uhinga.....	49
Fakamatala ko eni Fakamatala Pa'anga mei he 2017 .....	49
Fehu'ia 'atita 'uhinga te'eki fakaikiiki mai ngaahi koloa & mo'ua Pule'anga.....	50
Tokanga ki he to'o koloa mei he fale kuata Pule'anga fika 81.....	52
Taukave 'ikai pulia ngaahi koloa mei he kuata Pule'anga fika 81 .....	54
Fakatonutonu ne maumau'i e laon he 'ave koloa mei he feleti pule'anga fika 81.....	55
Taukave ko e 'ave koloa Pule'anga ki 'api ko e kaiha'a ia.....	57
Fakatonutonu hala hono ngaue'aki e fo'i lea kaiha'a .....	57
Lea fakalotolahi mei he Sea Kōmiti Kakato.....	60
Lea fakalotolahi mei he Tokoni Sea Fale Alea.....	61

Lea fakalotolahi mei he Minisita *MIA* ..... 62  
Kole 'Eua 11 fili fānau mei he vahe motu ke fakafofonga he Fale Alea To'utupu ..... 63  
Lea fakalotolahi mei he Minisita Polisi..... 64  
Lea fakalotolahi mei he Minisita Ako ..... 65  
Kelesi: ..... 66  
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea ..... 67

## Fale Alea ‘o Tonga

**Taimi:** 1005-1010

**Satini Le’o:** Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, Lord Fakafanua.

**‘Eiki Sea:** Kalake kole ke fai mai ‘etau lotu

<004>

**Taimi:** 1010-1015 pongipongi

### Lotu

(Na’e tatakí e failotu he pongipongi ni ‘e he Fakafofonga Nopele fika 3 ‘o Tongatapu, Lord Vaha’i)

<006>

**Taimi:** 1015-1020

**‘Eiki Sea :** Kole atu ki he Kalaké ke Ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

### Ui ‘a e Fale

**Kalake Tēpile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘Ene ‘Afio, kae’uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono Ui e Falé ki he pongipongi ni, ‘Aho Mōnite 01 ‘o ‘Okatopa, 2018.

(Na’e lele eni ‘a e taliui e Fale)

<008>

**Taimi:** 1020-1025

**Kalake:** Mo’ale Fīnau, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu. Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē ‘o e taliui ‘o e Fale ki he pongipongi ni.

### Poaki

Ko e ‘Eiki Minisitā Mo’ui ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki folau poaki folau mo e ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone. Poaki folau pea mo e ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC. Pea ‘oku kei hoko atu pea mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a. Mālō ‘Eiki Sea.

### Me’a ‘Eiki Sea

**'Eiki Sea:** Mālō Kalake. Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau Lotolotonga. Tapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tonga, Tupou VI. Tapu atu ki he Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni. Hou'eiki, hangē ko ia na'a ku fakahoko atu he'etau fakataha 'i he 'aho Tu'apulelulu 'oku 'amanaki ke fakahoko ha Fale Alea 'a e To'utupu 'i Nōvema. Hangē 'oku mou mea'i ne 'osi fakahoko pē ha ngaahi Fale Alea ma'a e To'utupu 'i he kuohili. Pea na'e kau e Fale Alea 'i hono fakahoko e polokalama 'a e kakai fefine 'i he ta'u 2014. 'Oku malava 'a e ngāue ko eni 'i he fetokoni'aki mo e ngaahi hoa ngāue angamaheni pē 'o e Fale Alea 'a ia 'oku nau tokoni mai ki hono fakapa'anga e polokalama ni.

### **Kole poupu e Fale ki he Fale Alea ma'a e To'utupu**

Ko e ngāue ni 'oku fakataumu'a ke fakalahi 'a e 'ilo 'a e to'utupu ki he ngāue 'a e Fale Alea pea mo kimoutolu ko honau kau Fakafofonga 'i he Fale Alea. 'Oku kau pē ai mo hono teu'i 'a e to'utupu ke nau mateuteu ke nau hoko atu 'o kau 'i he taki lelei'i hotau fonua 'i he kaha'u. 'Oku 'i ai e 'amanaki 'e tokoni e ngāue ko eni ke tau fanongoa a'u 'a e le'o 'a e hako tupu 'i ha'anau 'omai hangatonu 'a 'enau ngaahi fakakaukau ki he ngaahi kaveinga 'o fekau'aki tonu mo kinautolu. Neongo 'e toki fakahoko 'a e Fale Alea e To'utupu 'i Nōvema 'i ha hili e kakato 'etau ngāue mo e 'asēnita e Fale, 'oku faka'ilonga 'i he 'aho ni 'a hono faka'atā 'a e to'utupu ke nau tohi kole mai ke nau kau 'i he Fale Alea To'utupu 'i Nōvema. 'Oku faka'ilonga'i ia 'i he 'aho ni 'aki ha polokalama kuo fokotu'utu'u ke faka'ai'ai 'a e kau mai 'a e to'utupu. 'E lava mai e fānau ako mei he ngaahi 'ako'anga kehekehe 'i Tonga ni mo e ngaahi kulupu to'utupu 'i he houa efiāfi 'o e 'aho ni. 'I he hili pē e mālōlō e Fale 'i he 3:00 te nau mamata mo fanongo tonu ki he feme'a'aki e Fale Alea 'i he'etau houa faka'osi e 'aho ni. Hou'eiki 'oku ou kole atu ho'omou poupu ki he ngaahi polokalama ko eni ma'ae to'utupu koe'uhī pē ko e kaha'u hotau fonua. Ko ia pē ko u lave nounou ki he'etau polokalama he 'aho ni. Me'a mai Fakafofonga Nōpele 'o e Hou'eiki Tongatapu.

### **Fie 'ilo pe 'oku 'atā fānau Hou'eiki ke kau ki he Fale Alea to'utupu**

**Lord Vaha'i:** Mālō e laumālie Sea. Tapu atu ki he Feitu'u na. Tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko fehu'i pē 'a e motu'a ni 'oku 'i ai nai ha, 'oku kau nai 'a e fānau 'o e Hou'eiki Nōpele ki he Fale Alea ko eni 'o e To'utupu pē 'oku ... Ko u tui mahalo 'oku mahu'inga ke fakakau kinautolu koe'uhī pē ko e, ko e Fakafofonga 'o e Hou'eiki. Mālō.

### **'Atā fānau hou'eki & kau Fakafofonga tohi kole Fale Alea ma'a e To'utupu**

**'Eiki Sea:** Mālō Fakafofonga. 'Oku faka'atā pē mo e fānau 'a e Hou'eiki pehē foki ki he, kapau 'oku 'i ai ha fānau 'a e Hou'eiki Fakafofonga, faka'atā pē mo kinautolu ke nau kau mai ki he'etau polokalama koe'uhī pē ko e Fale Alea eni ...

<009>

**Taimi:** 1025 – 1030



**'Eiki Sea:** ... 'a e to'utupú. Me'a mai e Fakafofonga Nōpele Vava'ú.

## **Poupou kau mai fānau 'a Hou'eiki he Fale Alea ma'a e To'utupu**

**Lord Tu'ilakepa:** Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Kapinetí kae 'uma'a e Hou'eiki e fonua kae 'uma'a e kau Fakafofonga e Kakaí mo e kau ngāue. Sea mālō mu'a ho'o laumālie. Sea ko u tu'u pē au ia koe'uhi ko e me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele Fika 3 ko ē 'o Tongatapú ke ke mea'i. Na'e 'i ai e kōmiti 'i heni na'a nau lele atu ki he vahe motú pea nau fai e filifili mai e fānau ko ení. Pea ko e 'uhinga pē mahalo e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele, pau foki ke 'i ai e ngaahi fakafahafaha'i pea 'oku mālie 'aupito 'aupito e ngaahi fakafa'afa'ahi ko iá. Na kuo taimi ke 'omai mo e fānau ko ē 'a e Hou'eikí 'o nau fakafofonga'i e tafa'aki pehē ní. Sai pē 'ū tēpile ko ē ki he Kapinetí mo e me'a koe'uhí ke tau vakai'i pea mou me'a ki ai e Falé pea mo e kakai e fonuá ko e kamata ia hono faka'ai'ai 'a e kakai e fonua ni 'o hangē ko e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai 'i he pongipongi ní. Pea ko u poupou ki he me'a ko eni 'oku me'a atu 'e he 'Eiki Nōpele ke fai hano tokangaekina.

Nau fanongo he lētiō hono faka'eke'eke taha e Kalaké pea mo e ngaahi 'uhinga 'o hono filifili e fānau ko ení. Ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea ke fakatokanga'i 'e he Feitu'u na, teuteu 'etau sivi, 'oku kau ai 'etau fānau he ngaahi, kapau 'oku kau ai 'etau fānau mei he ngaahi ako'angá, ko u kole atu ki he Feitu'u na, na'e totonu ke 'osi e sivi pea toki 'omai e fānau ko iá he 'oku fakapa'anga ko ení 'e he *UNDP*. Ka 'i he taimi te nau li'aki ai 'a e akó. 'Oku mou mea'i 'oku 'i ai e *software* he taimi ni 'oku ne 'ilo 'a e *absent* mo e *present* 'a e tamasi'i ako kotoa pē. 'E ai e holo e tu'unga fakaako 'a e ki'i tamasi'i pē ko e ki'i fefine, hūfanga he fakatapú, tuku ia kae si'i ha'u ē mei Vava'u pē ko Ha'apai pē ko 'Eua, ka 'oku 'i ai e me'a 'oku mahu'inga 'Eiki Sea. Mahu'inga 'aupito 'aupito pea mo e faka'ai'ai e Fale Alea ia 'Eiki Sea. Fa'ahinga Fale eni ia ko 'ene talēniti'ia pē ha taha ia fakataha pea mo 'ene a'usiá kuo hoko ia ko e tokotaha te ne fakafofonga 'i he fonua ni. Ka ko e me'a pē ke ke fakatokanga'i 'Eiki Sea, ka ko u poupou pē ki he me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele ke ki'i fakaikiiki atu pē ke ke mea'i 'e he Feitu'u na. Mālō 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** Mālō Fakafofonga. Ko u fakatokanga'i pē ngaahi me'a 'oku ke me'a mai ki aí. Me'a mai 'Eiki Minisitā MIA.

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotonga. Fakatapu atu 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā pea pehē foki ki he Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eikí kae 'uma'a e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, 'atā ki he finemotu'a ni ke fai pē ha poupou atu Sea koe'uhí ko e ngāue kuo fai 'a hono fokotu'utu'u koe'uhí ko e to'utupú. Pea 'oku 'i ai 'a e poupou 'a e finemotu'a koe'uhí foki ko e ngāue ko ia ki he to'utupú 'oku 'i he malumalu ia 'o e Potungāue ko ia ki he Ngāue Fakalotofonuá pea ko u poupou lahi 'i he fatongia kae 'uma'a e ngāue ko ení.

## **Polokalama sikolasipi fānau 'akapulu toko 22 si'i hifo ta'u 15 & 16**

Te u to e hoko atu ai pē Sea ki he mahu'inga ko ia ko ē 'o e ngaahi ngāue mo e ngaahi tokoni ko ia ko ē ki he 'etau fānau kae 'uma'a e to'utupú koe'uhí ko e *weekend* ko eni na'e toki 'osí ne foki mai ai 'a e timi ko ia e *junior rugby development program* ko ia na'e fakahoko 'i Nu'usilá. Na'e folau atu 'a e timi ta'u 15 pea mo e ta'u 16 'i he *under 15* mo e *under 16* 'i he uike nai 'e mei, uike 'e 3 na'a nau folau atu aí. Pea fakafiefia ko 'enau foki maí 'oku 'i ai 'a e sikolasipi 'a e toko 17 'i he timi ko ia *under 16* pea ko e toko 5 'i he ta'u 15. Pea ko e sikolasipi ko ení 'oku foaki ia 'e he

Pule'angá Nu'usilá. Fe'unga fakakātoa 'o e pa'anga ko ení pea mo e pa'anga 'e 1.16 miliona, pa'anga Nu'usila ke tokoni ki he'etau fānaú, ko e toko 22 eni 'oku ma'u sikolasipi ko ení. Pea na'e fili mai e toko 8 mei Vava'u. Pea 'oku 'i ai 'a e toko 3 'oku nau kau 'i he sikolasipi. Ko e toko 4 mei Ha'apai na'e fili mai 'o kau he timi ko ení. Pea ko e toko 2 'oku fili he sikolasipi ko ení. Pea ko e toko 2 mei 'Eua 'oku 'i ai 'a e toko 1 'oku kau 'i he sikolasipi ko ení. Fakafiefia 'aupito e ngaahi polokalama ko eni kuo fakalele ko ia 'e he potungāue pea mo e tokoni ko ia koe'uhí ko 'etau fānaú pea mo e to'utupú. 'Oku 'i ai pē foki 'a e, ko e toe ko ia ko ē mei he sikolasipi 'oku 'i ai 'a e fiema'u ki he nofo'anga, *accommodation*. Tuku kehe ange 'oku 'i ai e ngaahi 'apiako 'oku nau 'osi hanga pē 'enautolu ...

<001>

**Taimi:** 1030-1035

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** ... 'o kau 'i he tokoni ko ení 'a e nofo'angá pea mo e totongi pasi. Ka koe'uhí ko e kongá ko iá 'e to e fai pē sio ki ai mo e vakai pē ki he Potungāue Akó kae 'uma'ā foki 'a e 'Eiki Palēmiá pea mo e, kae 'uma'ā e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki ha ngaahi founga ko ē 'e lava ke tokoni ai kiate kinautolu he 'ikai lava 'o ma'u 'a e nofo'anga ki he'enu fānaú. Ka ko hono fakalukufua 'oku poupu atu 'a e finemotu'a ni koe'uhi ko e ngaahi ngāue kotoa pē 'i he ngaahi tafa'aki kehekehe koe'uhí ko e tokoni ki he'etau fānaú kae 'uma'ā e to'utupu. He ko u tui ko e polokalama ko eni 'oku fakahoko ko eni fekau'aki pea mo e 'akapulu na'e kau ai 'a e tokotaha ko eni ko Taniela Tupou 'i he *Wallabies* tatau pea mo Solomone Kata mei he *Warriors*. Ko e kakai ia na'e 'ave 'i he polokalama ko ení. Kuo lava leva ke tau sio ki he ola ko iá tukukehe ange 'enu 'omi pa'anga ko ia ki honau ngaahi fāmili. Pea ko u tui ko e ngaahi polokalama kotoa pē 'oku tau fakahoko 'oku fakataumu'a ia koe'uhí ke tokoni' 'etau fānaú kae 'uma'ā foki 'a e fakalalakaka hotau fonua. Fakamālō atu Sea mālō e ma'u faingamālie.

**'Eiki Sea:** Mālō. Me'a mai Fakafofonga 'Eua 11.

**Tēvita Lavemaau:** Tapu pea mo e Sea pea ko u kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato 'oku fai he Sea he pongipongi ni. Sea 'oku tau fakafeta'i kotoa pē he lotu lelei kuo kamata 'aki 'a e fakataha 'Eiki he pongipongi ni tau to e kau he 'aho 'uluaki māhina fo'ou ko eni. Sea ko e ki'i me'a ko u tokanga au ki ai 'oku fakatēfito pē ia ko e ngaahi ha'aha'a ko ē mātangi ko ē *Gita felāve*'i tonu pē ia mo 'eku vahefonua.

### **Tokanga ki he 'ikai fie tokoni Pule'anga ke totongi ako fānaú mei 'Eua**

Ko e 'uluaki me'á Sea ko e totongi ako 'a e fānaú. Ko e taimi ni Sea kuo kamata ke ki'i muhumuhu mai 'a e matangi. Kuo tō mai ki 'Initōnesia e *tsunami*, Siapani eni. Ko e ta'u ni 'oku tau ongo'i pē 'oku ngāuengāue pē 'a nātula. Pea 'oku hoha'a lahi e motu'a ni na'a to e tō mai pē ha afā 'oku tau kei tanumia pē 'i he faingata'a ko eni. Na'e 'osi fai 'a e fakahoha'a mo e kole 'a e Fakafofonga 'Eiki Sea ko e Fokotu'u faka-Fale Alea eni. Pea na'e tali he Fale 'Eiki ni ke angalelei e Pule'anga ko e totongi ako ko ē 'a e fānaú pea mei he Funga Fonua ke ki'i fakatatafe atu ia he fo'i ta'u 'e taha pea na'e 'osi tali 'Eiki Sea. Fakaloloma 'aupito ki he motu'a ni ko e to e fokotu'u atu eni e ako to e pē uike tolu pea fai e sivi. Kuo 'osi, ngaahi sivi ko eni 'oku fiema'u ke totongi mo e ngaahi sivi pea kuo lava atu ia he fua he mātu'a. 'Oku to e 'oange e fanongonongo mei he Potungāue Ako ki he tauhi fānaú ko 'Eua te nau totongi kātoa pē nautolu e ako. 'Oku 'ikai ke tali

ia he Pule'anga e Palēmia. Kapau mahalo na ko Ha'apai eni 'e tali. Ka na'e 'osi fai he Pule'anga 'a e ngaahi tokoni ko eni ki he Tokelau, Ha'apai ko 'Eua eni. Ko Tongatapu ni ia 'oku māhino pē 'oku tu'umālie pea 'oku tau fakamālō tautolu ai. 'Oku hoha'a lahi 'a e motu'a 'Eiki Sea he ko e faingata'a'ia ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a e tauhi fānau he taimi ni 'a e feinga atu. Kapau 'e kei tu'ulāhoko pē 'enau tu'utu'uni ko eni ke totongi e ako, ko u tui Sea he 'ikai ke tokolahi e fānau ia 'ikai ke lava ia 'o sivi. Pea ko u, 'ai ke 'ave 'eku tohi 'a'aku ia kapau 'e 'ikai ke, ki hoku kāinga 'a'aku ia ki 'Eua, kapau 'oku nau fusifusi a'u aipē 'enautolu 'enau, honau mafai mo e ta'efieauná ta'efietokoni ki he kakai māsiva.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Sea ka u ki'i tokoni atu kātaki.

**Tēvita Lavemaau:** Pea ko u kole 'e au ia ...

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Ka u, ki'i fakatonutonu kātaki.

**Tēvita Lavemaau:** Ki he vahefonua 'Euá ...

**'Eiki Sea:** 'E 'Eiki Minisitā ko ho kole tokoni pē ko hono fakatonutonu?

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Fakatonutonu.

**'Eiki Sea:** Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa. Ko e me'a kuo tali 'e he Pule'anga 'oku 'ikai ko e ta'efieauna ko e fakatonutonu 'eni. Kuo 'osi talaatu kuo 'osi fakahoko atu 'oku fiema'u he Pule'anga ke ne hanga 'o tokoni'i 'a e kakai māsiva 'oku nau faingata'a'ia. 'Oku 'ikai ko e ta'efieauna ia ke tau tokoni'i e māsiva kae 'oua te tau tokoni'i ha kakai 'oku nau 'osi ma'u ha silini ke nau totongi 'aki 'a e ako 'enau fānau.

**Tēvita Lavemaau:** Mālō.

### **Fakamahino Pule'anga ko e kakai faingata'a'ia pē 'e totongi 'enau ako**

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** 'Oku tokolahi e kakai 'i 'Eua mo Tonga ni 'oku nau lava pē 'o fai e me'a ko iá. He 'ikai ke tau totongi fakalukufua ha me'a ki ha kakai tu'umālie mo ha kakai māsiva. Ko e tali 'a e Pule'anga, 'e totongi 'a e kakai faingata'a'ia ko e fakatonutonu ia 'e Sea kātaki.

**Tēvita Lavemaau:** Fakamālō 'aupito ki he tokoni mai 'a e 'Eiki Minisitā Leipa neongo pē 'ene ta'e'aonga 'oku 'ikai felāve'i mo e poini ka ko u fakamālō atu pē. Ko u kole atu, tuku mai mu'a ke u 'osi au pea ke toki me'a mai.

**'Eiki Sea:** Me'a mai koe.

<002>

**Taimi:** 1035-1040

**Eiki Sea:** ‘Eua 11 fakahoko mai ho’o poini

**Lord Tu’ivakanō:** ...tokoni pe ki he Fakafofonga ‘Eua. Tapu pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale. ‘Oku ou faka’ofa’ia au ‘i ho’o malanga. He kapau na’a ke kei ‘i he tafa’aki ko ē kuo fuoloa hono fai. Pea kapau na’e ‘omai ‘a e silini ko ē na’e tufa noa’ia ko ē ‘i he afā. ‘Omai ia ‘o ‘oatu kia koe pea ko u tui na’e mei lava lelei ai pē ia.

**Tevita Lavemaau:** Mālō ‘Eiki Sea. Ko e faka’osi atu pē ‘i he kongā ko ia. Ko e ki’i silini ko ē kātoa ki he totongi ako ‘i he fo’i ta’u ‘e taha ‘Eiki Sea. Mahalo ‘oku 2 kilu tupu pē ki’i me’a valevale ia ki he Pule’anga. Fe’unga Sea, ‘a e kongā ko ia, kae tuku ke toki tali mai ‘e he Minisitā Ako.

### **Fakaloloma tu’unga ‘i ai falemahaki ‘Eua hili ange matangi**

Ko e kongā hono ua ‘Eiki Sea. Ko e Falemahaki. Ko e hili ‘a e matangi ko eni ko *Sita* ‘Eiki Sea, pea mo e hiki ‘a e falemahaki ‘o tu’u fakataimi ‘i he fu’u holo fakakolo pē ia. Ko e Holo ia na’e ‘ai pē ke fai ai ‘a e kalapu pē fakataha ‘a e kolō, ‘o liliu ia ‘o Falemahaki. Ko e ngāue ‘a e Falemahaki na’e a’u ki he faitafa mo e fa’ele mo e me’a kātoa fai ‘i he Holo ko eni. Pea ko hono teuteu’i ‘oku tau pui’u pē ‘Eiki Sea. Me’a fakaloloma mo’oni eni Sea, he fu’u kuonga maama ko eni mo e pa’anga lahi faufaua ko eni na’e tokoni mai ‘aki ke tokoni ki he kakai, kae ‘ikai ke lava ‘a e ngāue ko eni. Ko u fakamālō ki he Tau Malu’i Fonua ‘a ‘Ene ‘Afio, pea mo e Potungāue Mo’ui he ngāue kuo fai hono monomono ‘a e falemahaki. Ka ‘e to e tō mai pē ‘a e matangi ‘Eiki Sea, ‘oku te’eki ke lava. ‘Oku ‘ikai ko ha falemahaki fo’ou eni. Ko e fetongi pē eni ‘o e ‘atō mo e taila ‘e māhina ‘e 12 ‘a e ngāue ki ai ‘a e Pule’anga ko eni.

### **Fakame’apango’ia te’eki fai ha ngāue monomono ki he maumau ngaahi ‘apiako**

Ko e me’a faka’osi ‘Eiki Sea. Felāve’i mo e monomono ko eni ki he ngaahi ako. Mou tokanga’i koā Hou’eiki ‘a ‘Eua. ‘Oku ki’i momoko ange hono ‘ea pea ko e tēniti ‘oku te’eki lava ‘e he tēniti ‘o malu’i lelei ‘a e fānau. Talu eni ‘etau fanongo kuo kamata ‘a e ngāue ko eni, ‘oku te’eki ai ke tuki ha fo’i fa’o ‘e taha. Ke monomono ‘a e ngaahi ‘apiako tautefito eni ki he lautohi pule’anga pea pehē ki he ngaahi kolisi. Mahino pē ‘a e ngaahi tokoni ia ‘e fai ‘e he *World Bank* toki fai ‘a e langa ko ia. Ko ‘etau ‘uhinga ‘atautolu ko eni ke monomono fakataimi kae lava ‘o foki ‘a e fānau ki lokiako kae tuku ā ‘a e nofo tēniti.

Tokanga ki he te’eki fai ha ngaue ki he falemalōlō (hufanga he fakatapu)he Uafu Nafanua

Ko e ki’i me’a faka’osi ‘Eiki Sea, fekau’aki pea mo e mo’uilelei. Kuo u ‘osi tohi ‘o kole ki he Va’a ko eni ‘o e *NEMO* pea mo e *Cluster* ko eni ki he *Sanitation* pea mo e ngaahi me’a pehē. Ko e talu ‘a e tō ‘a e afā mo e ifi’i ‘a e ki’i falemalōlō ‘anga e kakai ko ē ‘oku nau nofo ‘o tali ‘i he Uafu Nāfanua. Efu kotoa! A’u ki he ‘aho ni Sea, fokoleta pē na’a nau tufa pa’anga pa’anga ‘e 4 miliona kei toe lahi pē mo e pa’anga ke fai ‘a e ngāue. Te’eki ai ke fai ha ngāue ‘e taha matemātē. ‘Oku mou fakatokanga’i koā ‘a e tau atu ‘a e vaka ‘e ua mo e vaka ‘e tolu ‘i he ‘aho kotoa pē ia ki he kakai ‘enau fiema’u. Ko e hā hono faingata’a? Pea kapau ‘oku ‘ikai lava ‘e he Pule’anga

‘o fai ‘a e ngāue ko eni? ‘Omai ‘a e silini ia ke u hanga ‘e au ‘o ‘ave ki he Vahefonua ‘Eua, ke nau fai pē ‘enautolu ‘a e ngāue.

Ko ia Sea, ko e fanga ki’i me’a pē ia ‘oku ou hoha’a ki ai he pongipongi ni, pea ‘oku ou kole atu ki he Pule’anga ke mou laumālie lelei ā kae fai ha ngāue ka tau ngā’unu kimu’a . Mālō ‘Eiki Sea, ‘a e ma’u faingamālie ‘i he pongipongi ni.

**‘Eiki Sea:** Mālō. Me’a mai ‘a e Minisitā Ako.

**‘Eiki Minisitā Ako:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Pehē ‘a e fakatapu ki he Kalake Pule kae ‘uma’ā ‘a e kau ngāue ‘o e Fale.

Sea, ‘oku tau fakafeta’i ki he talitali lelei ‘e he ‘Eiki Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu. Pehē kihe Fakafofonga ‘o ‘Eua, na me’a mai hili ia ‘ena me’a ki muli koe’uhi ko e fatongia ma’a e fonua. Na’e ōmai ‘a e kau faifekau muli mo e lotu faka-kalisitiane ki Tonga. Pea tali ia ‘e he ‘Uluaki Fā, pea na’e ‘i ai ‘ene tō folofola ‘i he ‘api ko Mapu-‘a-Tonga. ‘Oku ‘auha hoku kakai ko e masiva ‘ilo. Pea finangalo ‘a e Tu’i ko eni he na’a ne ‘afio’i ‘e to e foki pē ‘a e kau misinale muli ia, ka ‘e kei hoko atu ‘a e lotu pea ne finangalo leva ke fokotu’u ‘a e akó. ...

<004>

**Taimi** 1040-1045

**‘Eiki Minisitā Ako:** ...koe’uhí ke lava ‘o tauhi ‘aki ‘a e fo’i koloa mahu’inga ko ia pea ‘oku kei tu’u ‘i he taimi ni. Ko e lotú ko e fo’i me’afua lelei ia ke ne tala ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o e fonua. Kuo lava ‘a e ngaahi misinale ‘a e ngaahi siasi, ‘alu ia ‘i he ‘atā, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha faka’ilonga ia ai na’e ‘i ai ha uesia ‘etau tu’unga faka’ekonōmika.

**Tevita Lavemaau:** Fakatonutonu ‘Eiki Sea. Mālō. Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē ki he ‘Eiki Minisitā ...

**‘Eiki Sea:** Me’a mai ‘Eua 11.

**Tevita Lavemaau:** ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a e lotu ia ‘i he me’afua faka’ekonōmika ‘Eiki Sea. Ko e lotú ia ko e me’afua ko ia ‘oku ngāue’aki ia ‘a e me’afua fakalaumālie pē ia, ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e faka’ekonōmika ia ‘Eiki Sea, mālō.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** ‘Eiki Sea ka u fakatonutonu atu kātaki. Kapau he ‘ikai ke tau lau ...

**‘Eiki Sea:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Kapau he ‘ikai ke tau lau ‘a e silini ‘oku tānaki ‘i he ngaahi siasi ko e me’a faka’ekonōmia ia tā ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku hoko kia kitautolu ‘etau fakakaukau. Ko ho’o tānaki pē ha silini ha fa’ahinga kautaha ‘o kau ai ‘a e lotú, tau fakafeta’i, mautolu ‘oku mau tānaki mautolu ‘oku mau ui ko e vahe hongofulu, lau miliona e silini ‘oku tānaki ‘e he siasi. Ko e

fu'u ivi faka'ikonōmika ia pea 'oku ne hanga 'o talamai ai 'a e ivi 'o e ngaahi fāmili 'oku nau si'i tānaki 'enau sēniti 'o 'ave ki he ngaahi siasi pea 'oku tau fakafeta'i ai. Ko fē leva 'a e me'a 'oku fehalaaki, 'a e fakatonutonu na'e fai. Mālō.

**'Eiki Minisitā Ako:** Mālō Sea. Tuku mu'a ke lava 'a e fakahoha'a. Ko e 'uhinga 'a e motu'a ko eni ko e ngaahi misinale ko eni 'oku ou 'eke atu ki he ki'i motu'a, na'e fiha ho'omou misinale, 4 kilu, na'e fiha 'a e ta'u kuo 'osi, 3 kilu, sio 'oku mahiki 'aki ia 'a e taha kilu. 'Oku 'ikai ke talamai 'e he misinale ia 'a e ngaahi siasi mo e ngaahi foaki 'oku holo 'a 'etau tu'unga faka'ikonōmika. Na'a ku fanongo ki he Faka'ali'ali Ngoue ko eni 'a e Funga Fonua, ko e fakafofonga pē na'a ne fakamatala mo vikiviki mai 'a e tu'umālie 'a 'Eua. Pea na'a ne fakamatala 'o pehē, 'E Ho'o 'Afio, ko 'emau koniteina me'akai eni 'e 40 kuo 'ave ki muli. Ko 'emau toni...

**Lord Nuku:** 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu pē 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** Me'a mai Fakafofonga Nōpele 'Eua.

### **Kole 'ai ke tatau e polisi Pule'anga hili ange ha fakatamaki fakaenatula**

**Lord Nuku:** Ko e ki'i fakatonutonu koe'uhí ko e founa ngāue 'a e Pule'anga, 'oku 'ikai ke 'i ai ha kaunga ia 'a e misinale ke ne tala ai 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua, ko e me'a ko ē 'oku fakatonutonu atu, ko e founa ngāue ko e afā na'a mou totongi 'a e ako ko ē 'a Vava'u mo Ha'apai mo Niua. Afā 'a 'Eua mo Tongatapu talamai 'oku faingamālie pē ia, kā koe'uhí ko e *policy* 'oku ngāue'aki 'e he Pule'anga ko ene tō ha fakatamaki, pea 'oku tokoni'i 'a e kakai fakalūkufua. Ko e me'a ko eni na'e hoko 'i he afā ko eni ko 'eku fakatonutonu atú ko e *policy* 'a e Pule'anga ke 'ai mu'a ke tatau, ko e 'uhingá pē ia ko e fakatonutonu ia 'Eiki Sea.

### **Te'eki lava ange ha taha fakahoko ange 'oku faingata'a'ia fakapa'anga**

**'Eiki Minisitā Ako:** Mālō 'Eiki Nōpele. Pea na'e to e hoko atu pē 'a e me'a 'a e Fakafofongá, 'E Ho'o 'Afio na'e 'ave 'amau toni vanilla mōmoa 'e 2, pea na'e pa'anga 'e 600 ki he kilo, pea hoko atu 'ene me'á, 'E Ho'o 'Afio, ko 'emau kavá 'oku fakatau pē fu'u kava tu'u 'e taha 'oku uaafe, toluafe, pea 'oku ou pehē ne 'osi tala pē ia ki he ngaahi vahefonua, pea na'a ku 'osi lea 'aki heni, ko kinautolu 'oku faingata'a'ia fakapa'anga, pea nau ōmai 'o sio mai 'e fai 'a e tokoni kinautolu, te'eki tu'o taha ke ha'u ha taha 'o sio mai kia au 'oku 'i ai hano faingata'a'ia fakapa'anga.

**Tevita Lavemaau:** Ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea. Ki'i fakatonutonu atú, ko 'eku toki fanongo eni he founa mālie, mālie mo'oni 'oku fokotu'u mai ko eni, ko e talaki ki he kakai 'o e fonua kā 'oku 'i ai ha taha 'oku faingata'a'ia pea mou me'a mai ki he Minisitā Ako. Te'eki ai ke u mamata au te'eki ai ke u lave'i 'e au ha founa pe ko ha *policy* ngāue pehē, he ko e taimi ko ē 'oku tā atu ai ko ē ke kumi ko ē ha faingamālie ko ha *appointment* mo ha 'ofisa mā'olunga, 'e *book* ia mahalo na'a toki ma'u ki Tīsema, pea kapau ko e 'ai ki he Minisitā Ako, lahi 'a e ngaahi fatongia mahu'inga ia, mahu'inga ange ia, me'a ki ai 'a e Minisitā ia mo 'ene kau ngāue. Ko e founa ngāue, tali tau tokoni ki 'Eua pea 'osi. Ko e hā 'oku 'ai ai ke to e lele mai 'a e kakai 'o heka vaka mai 'o lele mai 'o talatala atu.

**'Eiki Minisitā Ako:** Mālō Sea, 'oku 'i ai pē 'eku kau 'ofisa 'i he Funga Fonua, 'i ai 'a e pule ako  
...

<005>

**Taimi:** 1045-1050

### **Taukave 'ikai kaunga tu'utu'uni Faka-Fale Alea ki he Kapineti**

**'Eiki Minisitā Ako** : ... na'a mau fakataha 'i he uike kuo 'osí, pea u 'eke ange ki he pule akó. Fēfē ho'omou totongi ako? Minisitā, tō atu e totongi akó. 'I ai ha taha 'oku faingata'a'ia? Hala. Kuo fēfē e totongi ako ko eni he teemi kuo 'osi? 'Osi kātoa, Fēfē leva 'a e teemi hoko mai? Ko eni 'oku mau faka'osi'osi mautolu ia, mo e totongi sivi, mo e 'ū me'a ko iá. He 'ikai ke folau mai 'a e kāinga mei he Fungafonua. 'Oku 'i ai 'enau kau 'ofisa ke nau tala ki ai, fakahoko mai he'eku kau 'ofisá, kiate au. Pea te u toki fai atu leva ha tu'utu'uni. Kaikehe, 'oku ou fakamālō pē ki he Fakafofongá, pea na'e 'omai 'ene tohí, pea na'e 'ave 'e he Kapineti ki he *Attorney General*, ko e hā ha'ane sio faka-lao ki ai. Pea ko 'ene fale'í eni. 'Oku 'ikai ha kaunga ia 'a e tu'utu'uni faka-Fale Alea 'o e Fale Alea 'o Tongá, ki he *Executive*. Ko e *Executive*, ko ia pē 'oku ne fai e tu'utu'uni. Ko e Lao e Akó, ko e 'Eiki Minisitā Ako pē 'oku ne fai e tu'utu'uni ki he me'a 'o e akó. Pea na'e 'osi fai pē 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Kapineti, pea 'oku nau pehē ke hangē pē ko e fa'a folofola 'a e Tu'í.

**Lord Tu'ilakepa** : Sea, ki'i fakatonutonu angé ki he Minisitā. Kapau ko ia, tapu pē mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Kapau ko ia, 'oku 'ikai ha kaunga 'a e Fale Alea ki he tu'utu'uni 'a e *Executive*, hā e me'a 'oku 'omai ai ki he Fale Alea ni 'a e 90 miliona ke 'ai ke faitu'utu'uni 'a Fale Alea? Pea fakapuna kitu'a pea 'oatu ki ho'omou tēpilé ke mou ngāue ki ai. Ke me'a ki he me'a 'oku ke ngāue'akí, 'oku ke hanga 'o 'omai he pongipongi ni ke mea'i 'e he kakai e fonua, tautautefito ki he kau Fakafofongá. Mou me'a pē, pea mou me'a mai mo ho'omou faka'uhinga ke 'ai e 90 miliona ke faka'ilo 'e he Falé, ko e hā e kaunga 'o Fale Alea ni ki ai?. Mou o 'o fai ho'omou tu'utu'uni, pea mou foki ki he Fakamaau'angá 'o fakatonutonu ki ai.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Ki'i fakatonutonu atu, Sea.

**'Eiki Sea** : Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi. Kātaki pē, Fakafofonga Nōpele 'oku lolotonga fakatonutonu ho'o me'á.

### **Taukave Pule'anga ko e fokotu'u Faka'ilo Faka-Fale Alea nau kei ngāue ki ai**

**'Eiki Minisitā Polisi** : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, kae pehē ki he Fale Alea 'o Tonga. Sea, ko e fakatonutonú, ko e me'a ko eni fekau'aki mo e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpelé, ko e fokotu'u ia ke fai e *impeach*. 'Oku lolotonga fai e ngāue ia ki ai, mo e loeá, Sea. Ko e ngafa totonu ia e Fale Alea 'o Tongá, pea 'e kau ia hono tālanga'í, Sea.

### **Fakatonutonu 'i ai founa pau he Tohi Tu'utu'uni fai'aki faka'ilo faka-Fale Alea**

**Siaosi Sovaleni** : Fakatonutonu, Sea. Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Falé. Ko e fakatonutonú, Sea, 'oku 'ikai ke fai. Ko e fokotu'u ko eni na'e omai,

ko e *impeachment*, ‘oku mea’i lelei pē ‘e he ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘i ai ‘a e founa pau, ‘oku ‘asi pē ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni. Ko e me’a na’e ‘omaí, na’e ‘ikai ke fou ia he founa ko iá. Ko e fakatonutonú ia, Sea.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea, ka u ki’i tokoni atu, kātaki.

**'Eiki Minisitā Polisi** : Sea, ka u faka’osi atu mu’a au.

**'Eiki Sea** : Me’a mai, 'Eiki Minisitā Polisi.

### **‘Ikai ha mafai Fale Alea ki he Kapineti fakatatau mo e Kupu 98 Lao Pule’anga**

**'Eiki Minisitā Polisi** : Pea ko e me’a ko iá, Sea, ko e mo’oni, ko e fale’i ia ‘a e ‘Ateni Senialé. Kapau pē te u hanga ‘o ‘oatu, Sea. ‘Oku ‘ikai ha mafai ‘a Fale Aleá, ke ne tu’utu’uni ki he Kapinetí, ki he founa hono fakahoko ‘e he Pule’angá hono ngaahi mafai faka-*executive*. Kupu 98 (3) e Lao e Pule’angá. Ko e mafai ki he totongi akó, ‘oku ‘i he Kapinetí ia pea mo e ‘Eiki Minisitā. Pea kuo pau ke *apply* tatau e Laó, Sea. Ko e feinga ‘a e Pule’anga ni, Sea, he ‘ikai ke pehē ke ta’etotongi ako a ‘Eua, kae totongi ako a Tongatapu, na’e tō tatau pē ‘a e afā. Kuo pau pē ke *apply* tatau e Laó. Ko e anga ia e ongo’i ‘a e Pule’angá, Sea, ‘oku mea’i pē ‘e he Hou’eikí, hiki ‘aupito e patiseti ko ení. Tau feinga ke tulituli ki ai. Ko e anga ia ‘emau ongo’i, ‘oku faingamālie pē ke hoko atu e ngāue. Pea ko e founa ia ko ē ‘oku fai ‘e he Pule’angá he taimi ni. Mālō Sea.

### **Taukave Pule’anga ke fakapotopoto’i pa’anga e fonua**

**'Eiki Minisitā Ako** : Mālō ‘aupito e tokoní. ‘E Sea, fa’a tō folofola ‘Ene ‘Afió, kiate kitautolu mo e kāingá, ke tau fakapotopoto. Fakapotopoto. Ma’u e ki’i sēnití, fakahū. Ma’u e ki’i sēniti ko ē fakahū. Ko e ‘uhingá he ‘e ‘i ai e ngaahi taimi pehē ni. Fa’a me’a’aki ‘e he 'Eiki Palēmiá. Mou tu’u ‘o ngāue. Na’e fai e savea ki he me’a ko ‘ení laka hake he peseti e 80 ‘oku nau talamai. Minisitā, tuku mai ke mau totongi e ako ‘emau fānaú, ke tō hamau pupuha. Pea ko e pupuha ko iá, ko e koula ia he kaha’ú. Ko e savea eni na’e fai ki ai. Pea ‘oku fenāpasi pē ia mo e lau ‘a e Folofolá. Hangē ko e lotu lelei mo e folofola na’e lau ‘e he ‘Eiki Nōpelé. Tau tu’u ‘o ngāue. Tau fakapotopoto. Tau ‘ai ke tō hatau pupuha he ako’i ‘etau fānaú. Kuo tau hanga ‘etautolu ‘o ‘ai. ‘Oku te’eki ai ke u ma’u ‘e au ha tohi mei ‘Eua, talamai ke ‘oua ‘e totongi ‘enau akó. He ‘oku nau ‘osi ‘ilo ‘enautolu ‘a e fo’i mo’oni ko iá. Ko e tō hoto pupuha, ako’i ‘ete fānau

### **Taukave ‘oku faingata’a’ia fakapa’anga vahefonua ‘Eua ke totongi e ako**

**Lord Nuku** : ‘Eiki Sea, ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu, Sea. Ko ‘eku fakatonutonú, ‘Eiki Sea, ko ‘ene pehē ko ē ‘oku te’eki ai ke ne ...

<006>

**Taimi:** 1050-1055

**Lord Nuku** : ... ma’u ha tohi pē ko ha taha mei ‘Eua 'Eiki Sea. Ko e motu’á ni ko e Fakafofonga ‘Eua eni kuo ‘osi fakahoko mai ‘e he kāinga kiate au, ‘oku ‘i ai ‘enau palopalema fakapa’anga, ke ala tokoni’i. ‘Oku ‘uhinga ia ‘oku ‘omaí ai ki Fale ní 'Eiki Sea. Koe’uhí, ko ‘ene me’a ko ia



‘a’aná, kapau ko Tongatapu 9, kakai e vahe ko iá, pou pou pē au ia ki ai. Ko e kongá ko ia ki he’ene pehē ko ē kakai ‘Euá, ‘oku ‘osi fakahoko mai ‘e he kakai ‘o ‘Euá ia ‘oku ‘i ai ‘a e faingatāmaki fakapa’anga ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai ki heni. ‘Oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha ‘uhinga ia ‘Eiki Minisitā.

Pea ko e me’a ‘e tahá ‘Eiki Sea ‘oku ou fakatonutonu atú, ‘oku ‘i ai ‘a e tokoni pa’anga ‘a e Pule’anga ki he ngaahi kolisi ‘a e Pule’angá, ‘oku ‘ikai ke makatu’unga ia pē ko e hā ‘a e ‘uhingá. Ka tau toki lave ki ai he me’a ko eni ‘a e ‘Atitá, ke fehu’i ki he ‘Eiki Minisitá ‘a e ngaahi pa’anga ta’e’atita’i ‘oku tufa noa’ia pa’anga hala. Ko e kole atu ia ko ení, ko e kau hangatonu, ka ko ‘eku fakatonutonu atú, ‘oku ‘i ai ‘a e palopalema ki he kakai ‘o ‘Eua. Tautefito ki he kakai masiva ko eni ‘oku fa’a me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko eni ‘o e Leipá. ‘Oku ‘i ai ‘a e kakai pehē ‘i ‘Eua, mālō Sea.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki** : Sea ki’i tokoni atu kātaki. Ko u fakamālō ki he ‘Eiki Nōpelé, ‘oku ne talamai ‘oku ‘i ai ‘a e kakai faingatā’ia, pea ‘oku ou kole atu ki he kāinga ko iá, ke mou me’a atu ki he ‘etau kau ‘ofisá, he ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ‘i ai ha sēniti fe’unga ‘i he Nōpelé, ke ne fai ‘a e totongi ako ko ia. Ko e lave ko ia kimu’a ‘o pehē ko e hā ‘oku tufa ai ‘i Niua, pea ‘oku ‘ikai ke tatau ai ‘a e *policy* ‘a e Pule’angá. Ko ‘ene ta’etau’eni, ko hono ‘ai ke totongi kātōa ‘a e ako ia ‘a ‘Euá kae li’aki ‘a Tongatapu ia, ka na’a na tofuhia pē he me’a tatau. Pea ‘oku ou fie hoko atu ‘Eiki Sea...

**Siaosi Sovaleni** : Fakatonutonu Sea. ‘A ia ko ho’o ‘uhingá leva koe ‘Eiki Minisitā ke ‘oatu ā ke totongi mo Tongatapu ka tau *fair* ? Ke totongi ‘a ‘Euá pea ‘ai mo Tongatapu ?

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki** : Ko hono Fakatonutonu pē ko ho’o fehu’i ?

**Siaosi Sovaleni** : ‘A ia ko e ‘uhingá foki na’a ke me’a mai..

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki** : Kapau ko ho’o fehu’i ‘oku lava pē ia ‘o tali lelei.

**Siaosi Sovaleni** : Pe’i tali mai ā ‘e koe kapau ko e fehu’i.

**‘Eiki Sea** : Tongatapu 3 ko ho’o fehu’i ‘ikai ko ha’o Fakatonutonu. Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

### **Taukave Pule’anga ‘oku nau fie tokoni ki he kakai ‘oku faingata’a’ia**

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki** : Mālō ko e taimi eni ‘oku tau ‘ai ai ke *consistent* pē ‘oku tatau ‘a e *policy* ‘a e Pule’anga. Ko e Pule’anga ko ení, ‘oku ne fie tokoni ki he ni’ihi ‘oku nau faingatā’iá, Sea, ‘oku ou lave atu ‘oku ‘i ai ‘a e tokāteline ‘oku kau ki ai ‘a e motu’a ko eni. Ko e tokāteline ko iá, ‘oku ne tapu’i, ke to’o ‘a e falala kia kitá, mei he’ete natula ‘i he’ene tokangaekina kita mo hoto fāmili. ‘UHINGA IA, ka me’a mai ‘a e Palēmiá, ke ‘omai ha sēniti ki ha fāmili, ‘oku ‘i ai pē fonu hono kató, ‘oku ne talaatu kātaki fakamolemole, ‘oku ‘ikai fiema’u ho’o tokoní, he ‘oku mau pē hoku kató. Pea te ne ‘eke mai leva, ka ‘e ‘ave ‘a e siliní ki fē ? ‘E pehē atu leva ‘e he ngaahi mēmipa siasi ko iá, kumi ‘a e faingatā’ia ‘oku ne fiema’u ‘a e tokoní. Ko e fo’i *policy* ia ‘a e Pule’anga ko ení, ‘oku ‘ikai toe kehe ia. Pea ko e tu’unga ia ko ē ‘oku fai atu ki ai ‘a e fakahoha’á Sea, ki ha ni’ihi ‘oku mou faingatā’iá, ‘i he totongi ‘a e ako ho’omou fānau. Mou me’a

hake ki he Minisitā mo ‘ene kau ngāue. He ‘ikai ke ‘i ai ha taha te ne hanga ‘o fakasītua’i ha uitou, ‘oku ‘ikai ke ne lava ‘o totongi ‘a e ako ‘ene fānaú. Pea ‘e lava mo e ni’ihi ‘oku tu’umālié, ke nau ala ki honau kató, ke tokoni atu ki ai. Ko e fa’ahinga laumālie ia ‘oku fatu mei ai ‘a e *policy* ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ko ení ke ‘oua te tau tufa ke tatau ‘a e tokotaha kotoa pē, he ‘oku ‘i ai ‘a e tokolahi ia ‘oku nau lava pē nautolu ‘o falala kiate kinautolu, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku nau fiema’u lahi ‘a e tokoní, pea ko e kakai ia ‘oku hanga ki ai ‘a e totongi ‘o e ‘ahó ní.. ‘Oku tatau ia mei Niua, ki Ha’apai, ki Vava’u, Tongatapu ki ‘Eua, katokātoa ‘a e fonua ko ení, ‘oku ‘ikai ke toe kehe ia mei ha taha.

### **‘Ikai tui ‘oku ‘i ai ha masiva ‘i Tonga ni**

**‘Eiki Minisitā Ako** : Sea, tukumu’a ke faka’osi atu ‘a e fakahoha’a. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ‘oku ‘i ai ha masiva ‘i Tongá ni. Tau kekelelé mahu, ‘oseni ena. ‘Oku ou fakatokanga’i he ve’ehalá, fakatau ‘a e ngaahi taufale pa’anga ‘e 15. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ate fakamole pa’anga ‘ata ia ki ai. Ko e fu’u leta pē pasikala ‘oku li’aki, tō’o mai mo e fu’u va’akau, ‘omai mo e tu’aniu, ha’alo, fakatau, tola ‘e 15. ‘Ikai ke u tui au ki he lau ko ena ‘o pehē ‘oku ‘i ai ha masiva ‘i Tongá ni. Ko e me’a ia ko e fakapikopiko.

### **Tokolahi fānau Tongatapu 3 fiema’u ke totongi ‘enau ako**

**Siaosi Sovaleni** : Sea ki’i fakatonutonu kātaki. Kātaki pē ‘Eiki Minisitā, tapu mo e Feitu’u na Sea tapu mo e Fale Alea, fekau’aki ko eni mo e ‘ikai ha masiva ‘i Tongá ni. ‘Oku tau ‘osi ‘ilo’i lelei kotoa pē he Lipooti mo e Lipooti kotoa pē ‘oku lahi ‘a e masivá ‘i Tongá ni pea ‘i...

<008>

**Taimi:** 1055-1100

**Siaosi Sovaleni:** ... Tongatapu 3 Sea na’a mau fakahiki hake leva ‘emau tokoni ko ē ki he totongi ako. Ko e ‘uhinga pē ko e afā, ‘alu hake leva pa’anga leva, ‘i he ua kilu ko e nima mano ai ‘oku mau ngāue ke tokoni ki he fānau ‘oku ‘ikai ke lava ‘o totongi ‘enau ako. A’u ki he ‘osi ko ē *deadline* ko ē ‘emau me’a na’e kei kole mai pē e ngaahi mātu’a ke totongi mu’a ‘a e ako ‘enau fānau. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fakahā atu ‘a e lahi ange ‘a e fiema’u ko eni ke tokonia ‘a kinautolu he totongi ako. Mālō.

### **Fakatonutonu ‘ikai ha pa’anga ‘oku tufa noa’ia ‘e he Pule’anga**

**‘Eiki Minisitā Ako:** Sea ko e fakahoha’a ko ē ‘oku fai ko e fakalotolahi. Fakalotolahi’i e kakai, nau me’a ki ‘olunga fai ha ngāue. Pea ko e fānau ko e koloa kuo foaki mai ‘e Sihova ke tau tauhi. Pea ko hono tauhi, ‘ai ke tō ha’atau kakava. Fua e ako. Pea ‘e monū’ia ‘a e ako hotau hako mo e fonua. Ko u kole fakamolemole pē ki he ‘Eiki Nōpele mei ‘Eua. Kātaki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘oku tufa noa’ia pē ‘oku ‘i ai ha pa’anga ia kuo hala ka ‘o kapau pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fehalaaki he’emau ngāue ko e ngaahi fehalaaki pē ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘i ai ha pa’anga ia ‘oku mau tufa noa’ia.

## Tui ko e ta'etotongi ako e fānau ko e 'invesi he kaha'u e fonua

**Tēvita Lavemaau:** Fakatonutonu 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai pē ke, ko e 'uhinga 'a e Minisitā Ako ko hono ta'etotongi ko ē ako ko ē 'a 'Eua ko e tufa noa'ia ia. Fakamolemole atu 'oku ui 'e au ko e *investment* 'i he kaha'u 'o 'Eua mo e fānau foki 'o 'Eua. 'Oku 'ikai ko e tufa noa'ia. Ko e fa'ahinga eni na'e 'ikai ke mei lava 'o ō ako ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ki'i fakatonutonu ki he ...

**Tēvita Lavemaau:** Kae tokoni'i he Pule'anga ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Fakafofonga 'Eua ...

**Tēvita Lavemaau:** Ke totongi 'enau ako ka nau lava 'o hokohoko atu 'enau ako.

**'Eiki Sea:** Fakafofonga 'Eua ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ko 'eku fakatonutonu ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua ko e ha'u ia mei he'emau tipeiti ko ia na'a ke kei me'a koe 'oku te'eki ke ke me'a mai. Na'e ai e tukuaki'i 'oku fai e, 'oku 'i ai e mole pea 'oku tufa noa'ia e pa'anga. Mālō Sea.

**'Eiki Minisitā Ako:** Mālō Minisitā Pa'anga ho'o fakamahino e me'a ko ia. 'Oku ou kole fakamolemole pē ki he Fakafofonga mei 'Eua 'oku ou kau au mo koe. Ko 'etau *investment* 'eni ki he ako. Pea ko e 'uhinga ko ē 'eku fakahoha'a ko eni kuo fakahoko atu 'e he Minisitā Pa'anga hono fakamahino.

Ko e taha na'e 'i ai e tokanga 'a e Fakafofonga ki he nofo tēniti. 'Oku 'i ai e ngaahi fu'u holo 'i 'Eua. Me'a ni te tau tangutangutu pē nautolu 'o me'a atu ki he ako tēniti, hiki 'o 'ave ki ha holo, ō tuki hake ha fu'u la'i papa. Na'e toki huufi e fu'u holo fo'ou e Siasi Uēsiliana.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea. 'E sai pē 'Eiki Minisitā, 'io ta ko ē 'oku sai pē ia, ki'i fehu'i pē ki he Feitu'u na ko u lave'i na'a ke faiako ai. Hā me'a 'oku ke fu'u fehi'a pehē ai ki he kāinga 'Eua? 'Ikai ke ke, ke mou tali fakalelei ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea ki'i fakatonutonu atu.

**Lord Tu'ilakepa:** Ke mea'i he Fale ni. Ko 'eku fehu'i 'a'aku ki he Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Fakatonutonu atu Sea kātaki.

**'Eiki Sea:** Me'a mai 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Mālō 'aupito 'e Sea. Ko 'eku fakatonutonu atu 'oku te'eki ai ke u fanongo ki ha feme'a'aki pē 'oku 'oatu mei he Minisitā Ako ko e fehi'a. Ko e me'a ia 'o e loto.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'Oku anga fēfē 'etau hanga 'o pehē 'oku ke ma'u e fo'i lea ko e fehi'a ko e me'a ia 'o e loto pē na'a ke lava 'o 'ilo fēfē ki he loto 'o e Minisitā?

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e taimi eni 'e Minisitā ...

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Leipa 'oku 'osi mahino ho fakatonutonu na'e 'ikai ke me'a mai e Minisitā 'oku fehi'a ha me'a ...

**Lord Tu'ilakepa:** 'Eiki Sea, taimi eni 'oku fakatu'utāmaki taha ai e Minisitā Leipa. Ko e taimi pē ko ē 'oku tau fai ai ko ē ha faka'uhinga pē ko e lea 'aki ha lea 'oku me'a 'aki ha taha he Fale ni. Taimi eni 'oku 'unu ai e Minisitā ko eni ki he me'a faka-Fakamaau'anga. He 'ikai ke tau fakatonutonu e me'a ko ia. Ka ko e tō'onga mo'ui ko ē hangē 'oku kole atu e Fakafofonga ki hē, 'ikai pē. Kole atu 'oku 'ikai pē. Hangē pē 'oku 'oku 'ohake leva e fo'i lea ko ē ko e fehi'a, hā me'a 'oku 'ikai ke ne fai mo ne 'oange. Ko e 'uhinga e 'oatu 'a e fo'i lea ko ia ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke fai mo, 'oange he ko e Fakafofonga, tuku e sino ia 'o e Fakafofonga. Ko e kakai 'oku ne fakafofonga'i 'i he fonua ni ko e kakai ia 'oku mahu'inga. Pea kapau 'oku 'i ai ha vā ha taha 'i he Fale ni 'oku tau ui leva 'oku fehi'a e tokotaha ko ia, Mēmipa ko ē ki he Mēmipa ko ē pē fehi'a e Mēmipa ko ē ki he Mēmipa ko ē - tuku ia. Tau fakalukufua, sio ki he kakai 'o e fonua. Kakai ko ē 'oku fa'a me'a 'aki he Feitu'u na ko e kakai masiva he fonua ni.

Sea, ka u tokoni atu pē 'e Minisitā Ako ki he Feitu'u na, 'oku 'i ai e polokalama 'oku mau fakalele 'i he Kolisi Tutuku. 'Oku 'ikai ke mau ō atu mautolu 'o kumi 'a e kau faingata'a'ia. 'Oku 'ave ki he kau Palesiteni Siteiki mo e kau Pīsope, kau Pīsope ki he Palesiteni Siteiki, 'oku 'i ai ha fānau 'oku 'ikai, mole e tamai, mole e fa'ē pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha tamai mo ha fa'ē ka 'oku nau nofo hili ha fāmili. Ko e kakai faingata'a'ia masivesiva ia 'oku fiema'u he Kolisi Tutuku ko eni. Pea 'oku kumi leva ia 'o 'omai 'o līpooti mai pea 'oku mau totongi leva 'a e ako ko ia.

**'Eiki Sea:** Mālō Fakafofonga, 'e to e 'oatu pē ho taimi koe'uhī ko 'etau ...

**Lord Tu'ilakepa:** Ko eni me'a mai e Fakafofonga 'o 'omai 'a e hingoa 'ene kāinga, 'ikai ke tali ia he Minisitā Ako ...

**'Eiki Sea:** Taimi mālōlō 'eni. Tau *break* Fakafofonga.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e tāufehi'a ia 'Eiki Sea.

**'Eiki Sea:** Fakafofonga tau *break*.

**Lord Tu'ilakepa:** Mālō 'Eiki Sea.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<009>

**Taimi:** 1120-1125

**Sātini Le'o:** Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, *Lord* Fakafanua.

**Eiki Palēmia:** Ko ‘ene ‘osi pē ‘eku lea, ko u ‘alu au ‘o mālōlō.

**Eiki Sea:** Mālō ho‘omou laumālie Hou’eiki! Kimu’a pea tau mālōlō Hou’eiki! Na’e kei toe pē ‘a e taimi ‘o e Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’u. Kei ma’u pē ho fainamalie, me’a mai.

**Lord Tu’ilakepa:** Pea he ‘ikai ke u to e fakalōloa ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Pule’anga. ‘Io, ‘e fai ‘a e ngafa fatongia ko ia. ‘I he pongipongi ni, ‘aneuhu na’e me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘Eua, ‘oku te’eki fakahoko ‘a e fatongia ko eni. Pea ko e me’a ko ē ‘oku ‘ohake ‘i he Fale ni ‘Eiki Sea. ‘Oku mau ongo’i ‘i he ‘eku vakai fakafō’ituitui, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ia ‘oku hoko ‘i he anga ‘etau ngāue. Pea ‘oku mo’oni pē si’i faka’anaua ‘a e Fakafofonga ‘Eua. Hangē ‘oku ‘i ai pē ‘a e ni’ihi ‘oku lelei ‘i he tafa’aki ‘a e Pule’anga, pea ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku ‘ikai pē ke tu’u mai ‘a e Pule’anga ke fai honau fatongia ki he kakai ‘o e fonua. Ko e me’a ia na’a ku ‘o hake ‘a e me’a ‘anenai. Tuku mu’a ‘a e Fakafofonga ia, ka tau sio fakaloloto atu ki he kakai ‘a ia ‘oku nau faingata’a’ia.

Ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Leipá ‘anenai ‘o kau ki he Polokalama honau Siasi ‘Eiki Sea. Ko e fa’ahinga Siasi eni ia Sea, hangē ha Siasi fa’unga Pule’anga kakato, mahu’inga pea ‘oku mau fa’ahinga polokalama ‘anautolu ‘Eiki Sea. Pea ko e fai tu’utu’uni ko ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi Va’a tenau fai tu’utu’uni ‘Eiki Sea. Pea ko e fa’ahinga Siasi ko eni ‘oku akonekina kinautolu, ke ala hifo tapu pea mo kinautolu ni’ihi ko eni ‘oku toe lelei ange, ‘o fusi hake ‘a e fa’ahinga ko ē ‘oku faingata’a’ia.

Ko e Pule’anga ko eni ‘a ia ‘oku tau nofo ai pea nofo ai mo e Siasi ko eni. ‘Oku ‘I heni ‘a e ‘Eiki Minisitā pea ‘i heni mo e Palēmia, ‘i heni mo e Hou’eiki

<004>

**Taimi:** 1130-1135

**Sātini Le’o** : Me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. (Lord Fakafanua).

**Eiki Sea** : Mālō ho‘omou laumēlia, Hou’eiki. Kimu’a pea tau mālōlō, na’e ‘i ai, kei toe pē e taimi ‘o e Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o Vava’ú. Kei ma’u pē ho faingamālie. Me’a mai.

### **Tokanga ‘i ai pe ni’ihi lelei nau kole fai ki he Pule’anga pea ni’ihi ‘oku ikai**

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Eiki Sea, fakamālō atu ki he Feitu’u na, mālō ho’o laumālie, ke tau to e foki mai ki he Fale ni. ‘Oku ou tui pē, ‘Eiki Sea, ko ‘etau mālōlō ‘anenai, ‘osi fai e feme’a’aki, ‘a e hoha’a ‘a e tēpile ‘o e ni’ihi e kau Fakafofonga e Kakaí, koe’uhí ko e fokotu’u, ‘Eiki Sea, na’e ‘omai ki he Fale ni. Taimi ia na’e me’a ai e Feitu’una ki Ha’apai, he lolotonga e Konifelenisí. Pea na’e fai leva hono ui fakavavevave ‘a e Fale ni, koe’uhí ko e ki’i me’a si’isi’i pē he Patisetí, ka ko ‘etau Laó, mo ‘etau Tu’utu’uni, kuo pau ke fakafoki mai ki he Fale Alea ni. Pea na’e fai leva e tu’utu’uni ‘a e Fale Alea ni, ‘o fai e ki’i fakalelei ko iá, ‘Eiki Sea, pea na’e hanga ‘e he Fakafofonga mei ‘Euá, pea pehē foki ki he ‘Eiki Nōpele mei ‘Euá, ‘o fokotu’u mai, mo e kole ki he Pule’angá, ke fai mu’a hano tokangaekina ki he totongi e ako ko ē ‘a e fānau, ‘o ‘Euá. ‘Eiki Sea ...

<006>

**Taimi:** 1135-1140

**Lord Tu'ilakepa** :.. pea 'ikai ke u toe fakalōloa, ko e 'aho ko iá, na'e Tu'utu'uni 'e he Pule'angá, 'io 'e fa 'a e ngafa fatongia ko iá.

'I he pongipongí ni, 'aneuhu, me'a mai 'a e Fakafofonga mei 'Euá, 'oku te'eki ke fakahoko 'a e fatongia ko eni. Pea ko e me'a ko ē 'oku 'ohake 'e he Falé ni 'Eiki Sea, 'oku mau ongo'i kiate au 'i he'eku vakai fakafo'ituituí, 'oku 'i ai e me'a ia 'oku hoko he anga 'etau ngāue. Pea 'oku mo'oni pē si'i faka'anaua 'a e Fakafofonga 'Euá, hangē 'oku 'i ai pē ni'ihi 'oku lelei ki he tafa'aki 'a e Pule'angá, pea 'i ai 'a e ni'ihi 'oku 'ikai pē ke tu'u mai 'a e Pule'angá ke fai honau fatongia ki he kakai 'o e fonuá. Ko e me'a ia na'a ku 'ohake 'anenaí, tuku mu'a 'a e Fakafofongá ia, ka tau sio fakaloloto atu ki he kakaí, 'a ia 'oku nau faingatā'ia.

Ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Minsita Leipá 'anenaí 'o kau ki he polokalama 'a honau siasí 'Eiki Sea. Ko e fa'ahinga siasi eni ia 'Eiki Sea, hangē ha Siasi fa'unga Pule'anga kakato mahu'inga pea 'oku mau 'enau fa'ahinga polokalamá 'anautolu 'Eiki Sea. Pea ko e fai tu'utu'uni ko iá 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē 'a e vaahi Va'a te nau fai tu'utu'uni 'Eiki Sea. Pea ko e fa'ahinga siasi ko eni, 'oku akonekina kinautolu, ke ala hifo tapu pea mo kinautolu 'a e ni'ihi ko ē 'oku toe lelei angé, 'o fusi hake 'a e ni'ihi ko ia 'oku faingatā'ia. Ko e Pule'anga ko eni 'a ia 'oku tau nofo pea nofo ai mo e siasi ko eni, 'oku 'i heni e 'Eiki Minisitā, 'i heni pea mo e Palēmia, pea 'i heni mo e Hou'eikí kotoa pea 'i heni mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

### **Tokanga ke tokonia mo Tongatapu he na'e uesia mo ia**

Ko e taha pē eni 'o e ngaahi me'a 'oku kole mai 'e he kau Fakafofonga 'o e Kakaí, ke ala atu 'a e Pule'angá 'o fusi hake 'a e ni'ihi 'oku faingatā'ia. Kaikehe, ko e tali ko ia 'oku 'omai mei he Pule'angá, 'oku nau tu'umālie pē nautolu, 'oku nau sai pē nautolu. Hangē kuo kamata ke ngalo 'a e fakatamaki 'a ia na'e hoko 'i 'Eua pea mo Tongá ni, ka 'oku ou kole atu 'Eiki Sea mou fakapotopoto tahá. Kapau 'oku mou pehē ko e kole 'a 'Eua, 'ikai ko ha me'a ia ke toe me'a hake 'a e kau Fakafofonga Tongatapu ní, 'o kole mo Tongatapú ni. Kapau 'oku mou vakai, 'oku lelei pea fe'unga, fakahoko e fatongiá kau mo Tongá ni. 'Oua 'e ai ke hangē ko 'Eua pē ke totongi 'a e ako 'a 'Eua. Kau mo Tongá ni.

### **Tokanga ki he 27 miliona na'e vahe'i he patiseti**

'I ai 'a e pa'anga he Patisetí, na'a tau kole ke fakahingoa mai, fiha 27 miliona, a'u ki he 'ahó ni, 'oku 'ikai ke mea'i 'e he Hou'eikí ia pē ko e hā 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e pa'angá, pē 'oku tētē pē 'a e pa'angá, pē ko hai 'e 'ave ki ai 'a e pa'anga ko eni. Ko e fakamamahi tahá 'Eiki Minisitā Ako, ko 'emau fanongo 'i he ngaahi me'a 'oku fai 'i he tafa'akí, tautautefito ki he Potungāue Ako. Totongi 'a e ngaahi fu'u vāhenga, pea mo e ni'ihi na'a nau fa'u 'a e ngaahi *software* pea 'ave 'e pa'anga ko iá, kae 'ikai ke 'ave ha pa'anga ke totongi'aki 'a e ako 'a e fānu. Potungāue *MIA* 'oku lolotonga hoha'a 'a e fonuá ni ki ha ni'ihi ngaahi fu'u vāhenga lalahi ai, totongi pea 'omi mei muli, pea 'oange mo honau vāhenga meimei tatau mei muli, pea 'ave 'a e pa'anga ko iá, kae 'ikai ke 'ave ha pa'anga ke totongi 'a e fānu he ako. Ko e ngaahi fu'u me'alele 'oku tau ngāue'akí 'Eiki Sea, mo'oni pē faka'ofa'ofa mo sai, ko e hā 'oku 'ai ai 'a e ngaahi fu'u me'a ko iá, totonu ke tuku, kae totongi 'a e me'a ko ē 'oku fiema'u 'e he kakai 'o e

fonua. 'Eiki Sea, kapau 'e fai hono ohake he Falé ni 'a e ngaahi me'a kehekehe, 'a ia 'oku fai 'i he Pule'anga ko ení..

**Veivosa Taka:** Sea 'e lava pē ke u ki'i tokoni ki he Fakafofongá. Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu pea mo e Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Fale 'eiki. Sea 'oku ou fakamālō ki he Nōpelé ko e tali e ki'i tokoni mo e ki'i pou pou ko ení Sea. 'Oku ou manatu ki he taimi ko ia Sea na'a ku kei palaimeli aí, na'e 'i ai 'a e ki'i talanoa na'e pehē ni. Na'e 'i ai 'a e 'eikitau na'e 'alu atu ki he Palofitá 'o kole hono fokoutua pea talaange 'e he palofita 'a e tu'utu'uni ki ai pea 'ita ia. Pea ko e lea ko ē ko ē 'a e ki'i tokotaha ko eni 'a e tamaio'eikí, 'alu mu'a 'o fakahoko kapau na'e 'oatu ha me'a 'oku mamafa, te ke loto mamahi. Ko eni 'oku tali mai 'e he Minisitā ka 'oku 'i ai ha taha 'oku faingatā'ia, me'a hifo ki he'ene kau 'ofisa. Ka ne ko Ha'apai eni, ko 'eku lea atu pē, Ha'apai, mou pehē hake ki he tamasi'i ko Mālafu pea mo e ta'ahine ko 'Olivia hiki ai homou hingoá 'o toki 'omai ki he Minisitā te ne lava .. pea 'oku ou tui ko 'ene solová ia Sea. Mahalo ko e ki'i tokoní pē 'oku tokoni ki hoku tokouá, ka 'oku mālō Sea..

<008>

**Taimi:** 1140-1145

**Veivosa Taka:** ma'u faingamālie.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea 'amusia mu'a e Feitu'u na ia ko ho'o me'a atu pē 'a'au ki he Minisitā 'e fai ia he vave taha. 'Ikai ke ta'efai ia. Fakatatau mo e me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai. Ko e talu e kole me'a ko eni tō 'a e afā. 'Osi pē afā 'ikai ke 'i ai ha taha he Fale ni 'e ta'eme'a 'aki hono fofonga ki he faingata'ia e fonua. Kamata pē ke fuofuolua kuo kamata ke ngalo leva e faingata'a'ia e kakai 'o e fonua.

**'Eiki Sea:** Fakatonutonu mei he 'Eiki Palēmia.

### **Kole ke tali 'a e tali fai mei he Pule'anga**

**'Eiki Palēmia:** Kātaki pē 'e 'Eiki Nōpele. Kuo 'osi 'oatu he tēpile ko eni ia e tali. Pea 'e tatau ai pē pē ko e hā ha lōloa ha to e malanga ko e tali eni 'oku mau 'osi 'oatu pea u kole fakamolemole atu kapau 'oku tōnounou e tali ko eni 'o 'ikai ke hoa mo ho'o fakakaukau. Ka ko u fokotu'u atu ke tau, mou tali ā pē mu'a 'a e ki'i fakakaukau ko eni 'a e Pule'anga ko eni he taimi ni pea ...

**Lord Tu'ilakepa:** 'Eiki Sea, fakamālō atu 'Eiki Palēmia, mo'oni pē Feitu'u na 'ikai ke mau to e lava 'o liliu ho'omou tali. Ka koe'uhi ko e Fale ni 'oku mea'i lelei 'e he o'ngo tēpile lōua tu'unga 'oku 'i ai e pa'anga 'o e fonua ni. Ko e me'a 'oku fai ai e kole 'Eiki Sea.

### **Tokanga ki he 'e he tali Fale Alea fokotu'u ki he totongi ako 'Eua**

**Lord Nuku:** Lava mu'a ke u tokoni atu Fakafofonga. Tokoni atu pē ki he Fakafofonga koe'uhi ke fakamanatu pē ki ai lolotonga fai e Konifelenisi na'e 'i ai e ki'i Fale Alea mavahe na'e ui ke fakatonutonu e me'a 'a e Pule'anga pea na'e fokotu'u mai ai 'a e me'a ko eni fekau'aki pea mo e totongi ako 'a 'Eua pea na'e tali 'e he Fale. Ko e 'uhinga pē ke 'uhī ki he ngaahi feme'a'aki ... Na'e 'osi tali pē. Mālō Sea.

## Tokanga ki he founga e Pule'anga fekau'aki mo e fiema'u kakai

**Lord Tu'ilakepa:** Ko ia Sea, 'osi tali mai ia he Minisitā Ako ke mo mea'i ongo 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'Eua pea mo e Fakafofonga. 'Osi 'ave 'enau fakahinohino fakalao ko e hā e me'a 'oku to e ō ai 'o 'ai fakahinohino fakalao 'a e me'a totonu ko hotau fatongia ke fai ma'a e kakai 'o e fonua? Ke fakatonutonu mai 'a e Fale Alea ni kapau 'oku 'omai ha tangi ki he Fale Alea ni pea fokotu'u ngutu, 'io 'oku ngofua he'etau tu'utu'uni ke fokotu'u ngutu hangē ko e fokotu'u na'a mo fai 'e he 'Eiki Nōpele kae 'uma'ā e Fakafofonga mei 'Eua. Pea ko e tali ia 'oku 'omai he Minisitā me'a, ko e, nau 'ave ki he 'Ateni Seniale pea ko e fale'i 'a e 'Ateni Seniale 'ikai ke teitei ai ha kākākunga 'a e Fale Alea ke nau fai ha tu'utu'uni ki he Feitu'u na Minisitā Ako. 'Osi tali mai he Minisitā Ako 'anenai. Mou me'a ki he faka'ofa hotau fonua 'a e founga 'oku ngāue'aki ...

## Tokanga ki he fepaki faitu'utu'uni mafai pule Pule'anga mo Fale Ale

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ki'i fakatonutonu kātaki Sea. Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Mēmipa. Sea ko e tu'utu'uni ko ē, ko e fakahinohino ko ē 'a e 'Ateni Seniale 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi *direction* ko ē 'oku fakahoko 'e he Pule'anga. Mou mea'i 'e kāinga 'e Sea ko e me'a eni 'oku fekau'aki ko e fepaki 'a e tu'utu'uni faka-*direction*. Talamai he *direction* 'e taha 'oku fokotu'u mai ke tufa tatau. Masiva mo e tu'umālie mo e meimei, tufa kātoa. Tafa'aki 'e taha 'oku ne talamai 'oua mu'a 'e 'ave e silini ki he tu'umālie kae tānaki kotoa ia ke tokoni ki he masiva. Te u fakatātā ha'aku pa'anga 'e 100. 'I ai e toko 100, toko 90 tu'umālie. Toko 10, masiva. Ko e fehu'i mou 'ai mai angē fakakonisenisi, 'oku sai ange ke u tufa taki pa'anga 'e taha 'a e toko 100? Pē 'oku fakalaumālie ange ke 'oua te u 'ave ha pa'anga 'e taha ki he toko 90, ka u 'ave 'o taki pa'anga 10 'a e toko 10? Ko e me'a fakalaumālie eni pea ko e 'uhinga ia 'oku tu'uma'u ai. Ka u to e 'oatu e fika kapau 'oku 'ikai ke ma'u lelei.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Kapau 'oku 'i ai ha'aku pa'anga 'e 100 pē 'oku 'i ai ha toko 100 ke u tufa ki ai e silini ...

**Lord Tu'ilakepa:** Sea kole ange mu'a ki he Minisitā, toki 'ai 'ene malanga.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko ena faka'osi atu ai leva Sea ...

**Lord Tu'ilakepa:** 'Oua te ke faka'osi he ko 'eku taimi eni 'o'oku 'oku ke ma'u ...

**'Eiki Sea:** Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku 'osi mahino ho poini ko e 'uhinga na'e 'osi me'a mai ki ai e Minisitā Polisi.

**Lord Tu'ilakepa:** Kapau leva Sea ko e me'a ko ē 'oku ke me'a 'aki Minisitā ko e tola 'e taha 'oku 'i ai, ko e hā hono kovi ko e me'a fakalaumālie, na'e laka ange e foaki e tola 'e taha ho'o foaki 'a e fu'u pa'anga lahi he me'a fakalaumālie ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea ki'i fakatonutonu atu he 'oku 'ikai ke ma'u he Fakafofonga 'a e fo'i poini ...



**Lord Tu'ilakepa:** Ka ko 'eku pehē atu 'Eiki Sea. Sea ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Fakatonutonu atu he 'oku 'ikai ke tonu 'ene ma'u.

**Lord Tu'ilakepa:** Tuku ā ia he 'oku 'uhī ka ke toki malanga ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Fakatonutonu atu Sea kātaki.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea ...

**'Eiki Sea:** Me'a mai 'Eiki Minisitā ko ho'o fakatonutonu.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Te u fakatonutonu atu. 'Oku 'i ai e founa 'e ua te tau tufa ai. Kapau 'oku 'i ai ha'aku pa'anga 'e 100 pea ko e toko 100 'oku te lava 'o tufa ki ai 'o nau taki pa'anga 'e taha. Fēfē leva 'o kapau ko e toko 90 ia 'oku nau tu'umālie kae toko 10 'oku nau masiva. Ko fē me'a 'oku fakalaumālie ange he konisēnisi 'o e *public*, 'o e kakai? Ke te tufa taki pa'anga 'e taha ki he toko 100, toko 90 'ia nautolu 'oku nau tu'umālie pē ko 'eku 'ave kotoa 'eku pa'anga 'e 100 na'e 'ai ke tufa he toko 100 'o tufa pē ki he kakai masiva, toko 10 'o nau taki pa'anga 'e 10. Ko e fu'u ...

<009>

**Taimi:** 1145 – 1150

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** .. fo'i tefito'i mo'oni ia kuo pau ke fakalaumālie ngaahi tu'utu'uni 'a e Pule'angá 'oku nau hanga 'o fakahoko 'a e ngāue. Ko e ki'i fakatonutonu atu ia Sea kātaki fakamolemole.

**'Eiki Sea:** Tongatapu 3 me'a mai.

### **Tokanga ke faitu'utu'uni Sea he fakatonutonu he tufa taau mo e tufa tatau**

**Siaosi Sovaleni:** Ko e kole atu pē Sea ko e 'uhingá ke ke fai tu'utu'uni he taimi 'oku fai ai, ko e fo'i malanga ia ko ē 'oku talamai ko e fo'i *concept* ko e vahevahe taau mo e vahevahe tatau. Tau 'osi mea'i kotoa pē Hou'eiki Mēmipa hení. Ka ko e 'uhinga ia ko eni ko ē 'o e fakamatala ko ē 'Eiki Nōpele, kātaki pē 'Eiki Nōpele. Ko e hā hono maumau kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku ma'u pea 'ave. Ko e fo'i me'á ia. Kuo 'osi ho'o fakatonutonu Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Eiki Sea.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ka u tali atu kapau 'oku fehu'i ka u tali atu.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko u kole atu mu'a ki he Minisitā, 'oua te ke to e me'á.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Te u tali atu Sea e fehu'i 'oku 'omaí.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Oleva, fakaongoongo ki he Sea fakamolemole.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'E lava pē ke u tali atu.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā 'oku 'osi mahino pē fakatoloua ho'omo poiní.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** *Ok*, mālō Sea.

**'Eiki Sea:** 'A e vahevahe tataú mo e vahevahe, ha koā ho'o me'á Tongatapu 3.

**Lord Tu'ilakepa:** Sea.

**'Eiki Sea:** Taau. Ko ia.

**Lord Tu'ilakepa:** Kaekehe, 'Eiki Sea ko u kole pē ki he Minisitā.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Nōpele Vava'u 'oku toe ho'o miniti 'e 2, me'a mai.

### **Tokanga ke laumālie lelei Pule'anga ki he kole mei 'Eua kae tuku tufa \$ noa'ia**

**Lord Tu'ilakepa:** Kole pē au e Minisitā Akó ke ke laumālie lelei, 'ave mu'a si'i me'a 'a e fānaú. Pea kapau 'oku kau mo Tonga ni, 'ange mo Tonga ni. Ko e me'a ko ē 'oku ou ongo'i lahi tahá e me'a ko eni 'oku me'a'aki 'e he Minisitā, tufa pa'anga, tufa ki he masiva pea mo e faingata'a'ia ke faikehekehe'i 'a e tufa tataú mo e tufa taaú. Sea, na'e toki fai e tufa e 4 milioná nau 'omai ki he Fale ni. Ko e tu'utu'uni ko ē na'e 'omai 'e he Minisitā, ko e ni'ihī pē 'oku maumau e Falé. 'Oku ke mea'i koā Sea kapau te u 'omai 'a e ngaahi fāmili 'oku felālāve'i pē mo moutolu Hou'eiki Minisitā na'a mou tufa ki ai, 'oku 'ikai tataú. Holo 'a lotu, 'ikai ke holo 'a tu'a ka na'a mou 'oange silini ki he ni'ihī ko ení. Mou me'a ki he me'a ko iá, 'oku 'ikai ke fe'unga.

**'Eiki Palēmia:** Sea.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke ke mea'i 'oku lahi e palopalemá he ngāue ho'o Minisitā Leipá mo 'ene tufa pa'anga.

**'Eiki Palēmia:** Pē 'ai ka u 'oatu, kau tokoni atu.

**Lord Tu'ilakepa:** 'Oua te ke tokoní. Tokoni'i ho'o Minisitā Leipá he ko ia 'oku ne fai e tufa pa'anga noa'ia.

### **Kole fakamolemole Pule'anga 'ikai vave ngŪue ke fakalelei'i toilet he uafu 'Eua**

**'Eiki Palēmia:** Te u tokoni au ki ai. Sea, kātaki mu'a mai ha ki'i faingamālie ke u ki'i lea atu ko e 'uhingá ka u, ko e ki'i fakataha ko u 'ai ke u lele au ki ai. Na'e 'i ai mo e 'ū *issue* kehe na'e 'o hake. Ko e *toilet* ko eni 'i he mala'e, uafú 'oku, ko e anga ko ē hono fakamatala'i maí 'oku tu'unga fakatu'utāmaki 'aupito 'aupito he pongipongi ni. Ko ia ko u kole fakamolemole atu Fakafofonga

‘Eua, totonu ke fai ha fetu’utaki ki he potungāue ko ení ke nau ngaahi e fale ko ení. Pea kātaki fakamolemole kapau ‘oku faingata’ a’ia e kau talitali folaú.

Ko e *issue* ‘e taha na’a ke to e ‘ohake ‘oku fekau’aki mo e falemahakí. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha lave’i ‘a e motu’a ni ki ai ka ‘oku ‘i ai pē *cluster* ‘oku nau tokanga’i e me’a ko ení. Ka ‘oku, ‘osi eni ‘e fai ha ki’i talanoa mo nautolu pea ka ‘ikai pea puna atu ha Minisitā he vave tahá ke ‘alu ‘o vakai.

Ko e monomono ko ē ki he ngaahi ‘apiakó kuo ‘osi ‘oatu e tali ki ai ‘e he Minisitā. Pea ko e mo’uilelei na’e lave ki ai. Ka ‘oku, ko e kātōa e ngaahi me’á ‘oku ke hoha’a ki ai Minisitā, ‘e fai e ngāue pē ki ai. Ko e faka’osí pē ki’i me’a ko u tokanga ki ai Hou’eiki.

### Tokanga ke uki kakai ke nau ngaue mālohi

Ko hono toutou ‘ohake ko eni e me’a ko eni ki he totongi akó. Ko hotau Pule’angá he ‘aho ní Hou’eiki. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ngali ‘ikai ke hoa mo ho’omou fakakaukaú. ‘Oku mau tui ta’etoeveiveiua ki he me’a ko e ngāue mālohi. Pea ‘oku ‘ikai ke u to e loko lea ki he me’a ko iá ka ‘oku, he ‘oku ‘osi fai e tokanga, ‘a e malanga ki ai ‘a e Minisitā Akó. Ka ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i me’a ‘e taha ko u loto pē ke u to e fakamamafa’i Hou’eiki. Na’e ‘i ai e taimi ‘i he Fale Alea, mahalo ko e ta’u eni ‘e 2 mei ai na’a ku lave ai ki he me’a ko e polisí faka’ekonōmika. Na’e ‘osi talaki pē ‘e he ‘Otuá he ngoue ko ‘Itení. Ka te u to e ‘ai atu pē ki’i talanoá he ‘oku nounou. Ko e ngoue ko ‘Itení Hou’eiki na’e mahu ‘aupito pea ne tuku ki ai ‘a ‘Atama mo ‘Ivi. Pea koe’uhí, pē ko e hā e me’a na’e iku ki ai ‘oku ‘asi pē he folofolá. Pea tu’utu’uni ai ‘e he ‘Eiki te ne tautea ‘a ‘Ivi mo ‘Atama. To e kau mai mo e ngatá hono tautea’i he ko e fo’i toko 3 ia na’a nau maumau’i e lao ko ia he ngoue ko ení. Ka ko e fo’i tauteá ‘oku ou loto ke u to e lave ki ai he pongipongi ni. Na’a ne tautea e ngatá pea ‘osi ia pea ne tautea ‘a ‘Ivi. Pea toki folofola atu e ‘Otuá kia ‘Atama. ‘Atama, te ke kai e mā he kakava ho matá. Hou’eiki, ko e ‘uluaki polisí faka’ekonōmika eni na’e talaki ‘i he fo’i māmani ko ení ‘i he ngoue ‘Itení. ‘Atama, te ke kai e mā he kakava ho matá. Na’e mahu pē ‘a ‘Itení ia, ka koe’uhí ko ‘ena talangata’á, ....

<001>

**Taimi:** 1150-1155

**‘Eiki Palēmia:** ... pea to’o e ngaahi monū’ia pea ne toki folofola atu.

Ko e ‘uhinga ‘eku lave ki he me’a ko iá Hou’eiki ko hotau talá ia pea ko e talanoa ko ē he pongipongi ni ‘o fekau’aki mo e totongi ako ko e ‘uhingá ko u fie lave ai ki he me’a ko eni. ‘Ikai ko ha ‘uhinga ia ke pehē ke ta’etokanga ki he māsiva. Ka ko u tui ‘oku totonu ke tau tokanga ange ki hono uki e kakai ke nau ngāue mālohi. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou hanga ai ‘o lau atu ai ‘a e fo’i kupu’i folofola ko eni mo e tautea na’e fai ‘e he ‘Otuá. He ko e anga ia e tui faka’ekonōmika ‘a e motu’a ni pea ko e *policy* ‘ikai ke hala ia. Na’e hala he kamata’anga ‘osi atu e kuonga mo ‘ene kei tonu pē ‘o a’u mai pē ki he ‘aho ni. Ko ia ko u fokotu’u ‘a e ki’i talanoa ko iá pea ke kātaki, mou kātaki ‘a kimoutolu ko ena ‘oku mou to e talanoa ki he totongi ako. Ko eni ‘oku ‘osi ‘oatu ‘e he tali mei he tēpile ko eni ko eni ‘oku ‘oatu mo e tali mei he Minisitā ‘o e Leipa. Ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai hotau Pule’anga. ‘Oku ‘ikai ko homau Pule’anga. Ko hotau Pule’anga ia.

Tau tokanga ke ako'i 'oua te tau mo'ui fakafalala. Ako'i e kakai. Pea mou kātaki pē 'etau lau ki he misinale ...

**Lord Tu'iha'angana:** Sea ko e ki'i fehu'i ki he 'Eiki Palēmia. Ko e fehu'i he malanga mahu'inga ko eni ki he, tapu mo e Feitu'u na Sea mo e, ke 'osi tō ha fu'u manioke pē ko ha fu'u mei talu ho'o tupu Palēmia ?

**'Eiki Palēmia:** ... (mate maika).. ia ko e anga ko iá he'eku kei si'i pē pea u ha'u ki he Kōlisi ko Tupou 'o hoko atu ai pē e ngāue pea u foki mai ki Tonga ni hoko atu ai pē 'a e ngāue. Ka 'oku 'osi e taimi ko iá ko u ngāue kehe eni ko u fai he taimi ni. Ka ko eni, ko e taimi ko ē 'oku fa'a 'ohake ai he Fakafofonga Ha'apai e palopalema 'a Ha'apai 'ikai ke u lava foki au 'o to e lea mai ki Tonga ni mo 'Eua mo, ko u tafulu'i e kau Ha'apai. Mou o 'o fangota mou o 'o tō e tutu mo e ngaahi, ko e me'a tatau pē ia e anga e sio 'a e Pule'anga ko eni ki hotau kāinga mei he ngaahi 'otu motu. Mou kātaki fakamolemole hangē ko e malanga ko u 'oatu tau tokoni. Kumi e kakai ko ē 'oku māsiva feinga pē ke fai ha tokoni ki ai kae 'oua na' ngalo 'ia tautolu. Kuo pau ke tau uki e kakai ke 'oua te tau to e mo'ui fakafalala. He 'ikai ke lava 'o langa e fonua ko eni he me'a ko iá ko u talaatu. Pea ko e fo'i mo'oni fakatohitapu ia. Mou vakai ki he kau Siaina. Te nau ngāue nautolu 'ikai ke nau to e lava nautolu 'o mālōlō. Te tau kalapu tautolu 'o mei ma'a e 'aho. Ko e ma'a hake e 'aho mo 'etau tuku mai ki he, tuku mai he kalapu ko u fakalea ki he Minisitā 'e taha ko e hū atu e 'a e Siainá 'o teke'i fakaava hono falekoloa 'o'ona. O tautolu 'o mohe kae 'alu ia 'o ngāue. Kainga kapau ko 'etau founa eni ...

**Tēvita Lavemaau:** Sea ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Palēmia. Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e 'Eiki Palēmia. Ko u fakamālō atu 'Eiki Palēmia ki he fo'i *principle* faka'ekonōmika ko ena 'oku ke fokotu'u mai kai e mā he kakava. Ko u tui 'aupito au ki ai 'Eiki Sea. Talu e tanu pou 'a māmani 'Eiki Sea mo 'etau fe'ao mai mo e māsiva. Pea 'oku 'alu 'a e māsiva he fonua ko eni ke fakautuutu ange mo e ta'ema'u ngāue. 'Alu e faihia mo e maumau lao ke fakailifia ange. Kuo pau leva ke ala e Pule'anga 'o fakahoko e fatongia faka-Samaletane ko eni ke nau tokoni'i he ko e me'a hulu te ne tafi e faingata'a ko eni ko e ako. Ko e ako pē mo e lotu. Fakamālō atu 'Eiki Palēmia ki he, 'oku hangē e me'a 'a e 'Eiki Palēmia ko e tufa panatolo ko ē 'a e kau toketā he 'aho ko ē. Te'eki ke 'osi atu e talatala 'oku 'alu mo e fo'i panatolo ko ená 'e fai e ngāue ki ai. Ko u 'amanaki pē 'e a'u ki he kilisimasi kuo si'i hiki e kakai faingata'a'ia ko eni he falemahaki fo'ou 'o ma'u ha mo'ui 'oku fiemālie ai. Pea ko u tui ko e ki'i fale tali fononga 'e vave pē ha tokoni mai Tokoni Palēmia ki ai pea ko u fakamālō atu.

### **Kole ki he PTA 'Eua High ke nau tohi kole mai ki he totongi ako 'Eua**

Ko u fakamālō atu heni ki he 'Eiki Minisitā Ako 'i he tali fakafiemālie kuo ke fai. 'Eiki Sea ko u pehē 'e au ko e Fale ni ko 'etau fēngāue'aki mo e Pule'anga ke langa e fonua 'a Tupou mo Hou'eiki. Māhino kiate au e ki'i kole faingofua ko eni kuo nau kumi fale'i nautolu ki he mafai ke fakamāhino'i mai 'oku 'i ai e mafai 'o e *Executive* pea kehe e mafai 'o e Fale ni. 'Oku tonu pē ia 'Eiki Sea. Ko e laumālie ko ē na'e fai 'aki e kole ko eni ia ko e kole fakalukufua ki he lelei fakalukufua 'a e fonua. Ko e fakahinohino ē kuo 'omai he 'Eiki Minisitā pea 'oku ...

<002>

**Taimi:** 1155-1200

**Tevita Lavemaau:** Ko u kole ai pē ki he *PTA* ‘a e Ako’anga Ma’olunga ‘o ‘Eua, Tupou Vaea pehē ki he Puleako ‘Oto’ota, mou kātaki ‘o fa’u ha tohi pea tala ki he tauhi fānau, nau ōmai pē ‘i he ‘osi ‘a e kamata’anga ‘o e pongipongi ni, ‘o fakamo’oni katoa pē ai. Kole mai ki he ‘Eiki Minisitā ke laumālie mo e ‘Eiki Minisitā pea fakatatafe atu ‘a e totongi ako ‘a ‘Eua.

Ko e me’a faka’osi ko u mālie’ia ‘i he malanga ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako ki he ngāue’i mo e tō ‘o e pupuha ‘i he totongi ‘o e akó. Ko ‘etau faka’amu ia ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou tui ko e mātu’a pea mo e tauhi fanau kotoa pē. Ko e me’a pē ‘e ua ‘oku nofo ‘i he ‘enau mo’ui ko e lotu mo e ako. Pea kapau leva ‘e faifai ke fili. Ko e fē ‘e ‘uluaki fai ‘a e fatongia ki ai? Ko u tui ko e tokolahi ke nau fili ke fakakakato ‘a e kavenga fakalotu, pea toki vakai ‘a e ako. Ka ‘oku mālie ‘a e fale’i mo e fakahinohino ko ē ‘oku fai ‘e he Minisitā Ako. ‘Amusia ‘a e Minisitā Ako ia. Ako sikolasipi pē ‘ene fānau ‘ana, ‘ikai ngata pē ‘i Tonga ni, to e ‘ave ki muli ‘i he pa’anga ‘a e Pule’anga. Ko u kole atu, tau malanga pea tau talanoa ‘i he laumālie lelei ke langa ‘a e fonua ko eni. Pea ko e langa ‘o e fonua ko eni, ko e akó kau ia ‘i he me’a hulu, ke ne tokoni’i kitautolu, ke tau langa ha fonua ‘oku tu’uloa. Mālō Sea.

**‘Eiki Sea:** Mālō! ‘Eiki Tokoni Palēmia!

### **Tali Pule’anga ki he ngaahi ‘isiu ne hoha’a ki ai ‘Eua 11**

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** Tapu mo e Feitu’u na Sea, ka u ki’i tokoni atu pē ki hono fakama’ala’ala mo hono faka’osi’osi ‘o e kaveinga ko ena na’e fai ai ‘a e feme’a’aki ‘o e pongipongi ni. Ko e ki’i līpooti nounou atu pē Sea. Ko e tu’unga ko eni fekau’aki pea mo e falemahaki ko eni ‘i ‘Eua. ‘Oku pehē ‘e he līpooti ‘oku ‘osi kakato kotoa ‘a e *main building*, kau ai pea mo e *garage*. ‘Osi mau lelei ia, ‘osi lava lelei kakato pea mo e ngaahi ‘ato ‘o e *main building*. ‘Osi mau lelei pea mo e ngaahi ngāue faka’uhila pea mo e ngāue fakapalama. ‘Osi kakato ia. Pea pehē ki he *garage* ko ena na’a ku ‘osi lave atu ki ai, he na’e kau ia ‘i he maumau lahi, pea kuo ‘osi lava lelei hono *renovate*.

Na’e ‘i ai ‘a e konga ki he Talatala mahaki mahalo, ko e toki tānaki atu pē he na’e ‘ikai ha feitu’u pehē. ‘Osi lava mo ia, na’e kau mo ia he kole. Pea ‘oku faka’osi’osi ‘a e pēseti ‘e 80 ‘o e ngaahi ngāue ko eni ‘oku totonu ke ‘osi ki he ‘aho 12 ‘o ‘Okatopa. ‘A ia ko e Falaite uike kaha’u ia Sea, ko u tui ‘oku ‘osi totonu ke ‘osi maaumālie ‘a e ngaahi tokoni mo e ngaahi ngāue ko ē na’e fai ki he falemahaki ko eni, talu pea mei Fepueli ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Fakahoa ia mo e ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘e he Pule’anga ni, ‘i he ngaahi afā kimu’a atu, ko e kau eni ‘i he fakalaka lahi ‘aupito, ne ‘ikai ke tau tatali ‘i ha ngaahi ta’u mo e ha ngaahi māhina lahi, ka ko e ngaahi māhina si’i pē. Pea ‘oku faka’amu ange pē ko e *lessons learned* ko eni, ko e afā hoko mai tau holo hifo meih e peseti ‘e 8, mei ha māhina ‘e 6 ki ha māhina ‘e 4, māhina ‘e 3 pea ‘oku pehē ‘etau fakakaukau. ‘I he ngaahi ta’u atú, na’e laulau ta’u, ka ko eni ‘oku lava lelei ‘a e ngāue fekau’aki mo e falemahaki.

‘I he fekau’aki pea mo e *public facility* ko eni ‘i he Nāfanua *Wharf* ‘oku pehē ‘e he Potungāue ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki he *tender*. ‘A ia tau pehē na’e fai ‘a e ngāue ‘i he founa totonu, ‘a ia ko hono ‘ave ki he *procurement* ke fai ‘a e ngaahi ngāue ko ia mo hono sivilisi’i, mo hono palani

mo hono mape mo hono *tender* 'a e *bid* mo e ngaahi ngāue ko eni ko ē 'oku fiema'u ke fakahoko 'e he *Procurement* ke *finance* 'a ia ko hono 'uhinga ia 'a e ki'i tautoloi mai lau māhina ai. Hangē ko 'eku lave 'anenai 'oku fakalalakaka ki mu'a 'etau ngāue 'i he 'etau 'unu mai ko eni 'i he ngaahi langa fakalalakaka 'i he ta'u mai ko eni kuo maliu atu. Fakatatau mo e afā fakamuimui taha, na'e ki'i lōloa ange ia, ko eni hangē 'oku ki'i nounou ange eni. Pea ko u faka'amu taumaiā, na'e 'i he motu'a ni 'a e mafai kakato ke u tu'utu'uni atu pē 'i he 'aho ni, ke hili pē 'a e afā ke fai pē 'a e ngāue. Ka kuo pau pē ke tau fou 'i he founga ngāue, 'a ia 'oku tuku taimi ke faka...

<004>

### **Taimi** 1200-1205

**'Eiki Tokoni Palēmia:** ...kakato 'a e ngaahi feitu'u mei he *assessment* ki he *scope design* ki he *procurement*, 'alu ki Fale Pa'anga pea mo e ngaahi kupu kotokotoa ko ia ko 'etau founga ngāue *system* motu'a pē ia 'oku tau faka'aonga'i ki hono fakapapau'i 'oku tokanga mālie 'a e tafa'aki kotokotoa pē mei he pa'anga ki he mafai pea mo e *safety* pea mo e fakanofonofō 'o e ngaahi taumu'a pea mo e ngaahi kaveinga ngāue, pea ko ia ki'i fakamā'opo'opo pē ia. Mālō 'aupito.

**Veivosa Taka:** Sea 'e lava ke fai ha ki'i fehu'i? ki he *DPM*.

**'Eiki Sea:** Ha'apai 13, me'a mai.

**Veivosa Taka:** Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ia ki he me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia ki he sisitamu motu'a. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e *emergency* ki he sisitamu pē 'oku kei lele pē neongo ai pē ka mate kei lele pē sisitamu ko ia. Mālō Sea.

### **Kei fai tohi talangāue ke fakalelei'i toilet he uafu 'Eua**

**'Eiki Tokoni Palēmia:** Mālō mahalo ko e fehu'i ko eni 'oku mahino ngofua pē. 'Oku tuku 'a e faingamālie ke faka'aonga'i 'a e fakapotopoto taha 'o e taki 'o e Pule'anga 'o e 'aho ko ia, kapau te tau faka'uhinga'i 'a e *emergency* 'e *emergency* mei he lisi fika 'uluaki 'o 'alu hifo ki lalo ki he fakamuimui taha. He 'ikai ke fakapotopoto ia ko e me'a kotokotoa pē 'e felāve'i mo e *Gita* pea ui ko e *emergency*, 'e kau ai pē mo e tanu hala mo e maama hala mo e kotokotoa ko ia. Te tau filifili pē ko e hā 'a e ngaahi 'a e ngaahi ngāue 'oku fakapotopoto ke kau 'i he *emergency* mo e ngaahi ngāue 'oku pau pē ke holomu mai kimui 'o fou 'i he founga ngāue totonu, pea ko e kole fakamolemole pē koe'uhi ko e fale ko eni ko ē 'i he uafu, na'e 'osi fakahoko fuoloa mai pē ia 'e he Fakafofonga ko eni mei 'Eua oea na'a ku 'osi lave'i pē 'e he motu'a ni, pea na'e 'osi 'i ai pē 'eku faka'amu ke fakavave'i hono langa hake 'o e fale ko eni 'i he uafu koe'uhi ko e kaka'i, pea 'oku faka'aho foki 'a hono 'ahia 'o e uafu, pea 'oku fakamolemole ko eni kuo mahino kuo 'osi 'oku lolotonga fai 'a e *tender* ki he kautaha te nau langa 'a e fale, pea ko e faka'amu ke vave kae hoko atu 'a e fakahoko fatongia.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Ako.

**'Eiki Minisitā Ako:** Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Fale 'Eiki. 'Eiki Sea 'oku ou fokoutua hake pē ke fakamhino 'a e sikolasipi na'a ma'u hala ha ni'ihi. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi sikolasipi 'a e Pule'anga Tonga 'oku fakapa'anga 'e he pa'anga Tonga. Pea 'oku 'i ai leva 'a e kōmiti mo hono tu'utu'uni, 'oku 'ikai ke u pule au ki he sikolasipi, 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni 'oku 'i ai 'a e 'ofisa sikolasipi, ko ia 'oku ne fai 'a e tu'uaki 'o e sikolasipi, 'oku tu'uaki ia 'i he taimi ni, 'a e sikolasipi Tonga. Ko moutolu 'oku fie tohi ki ai, tohi leva ki ai.

'Oku 'omi 'e he ngaahi Potungāue 'enau ngaahi fiema'u pea 'oku fili'i leva 'e he pēnolo 'a e lelei taha 'o makatu'unga 'i he sivi *form 7*, pea mo e 'ulungaanga pea foaki ma'ana 'a e sikolasipi. Ko hono 'ave ko ē ki he kōmiti 'oku 'ikai ke 'ave ha hingoa ia ko e fika pē 'oku 'oatu pea toki 'omai leva ia 'o 'ave ki he sikolasipi pea toki sio leva ai ko Sione Taka ko ia 'oku ne ma'u 'a e fo'i sikolasipi ko ē ako ki he ngoue. 'Oku 'i ai 'a e sikolasipi 'a Siaina ko Siaina pē ia 'oku nau fili 'enau sikolasipi, 'oku 'i ai 'a e sikolasipi 'a 'Asitelēlia mo Nu'usila ko naua pē ia 'oku na fili 'ena sikolasipi, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi sikolasipi 'a e Kominiueli. Ko 'eku fie fakamahino atu pē hou'eiki koe'uhi na'a ma'u hala ha ni'ihi ki he sikolasipi, mālō.

### **Liliu ki he kau mēmipa e Kōmiti Lao**

**'Eiki Sea:** Mālō hou'eiki, 'oku ou tui mahalo kuo 'osi maau mo mahino 'a e ngaahi feme'a'aki fekau'aki pea mo e kole 'a 'Eua 11, ka tau hoko atu ki he 'etau 'āsenita, kimu'a pea tau toloi 'a e Fale ki he 2, ko e Kōmiti Tu'uma'u ki he Lao 'oku ou kole atu ke fokotu'u 'a Fakafofonga Ha'apai 12 ke ne fetongi 'a Losaline Ma'asi, koe'uhi kuo Minisitā 'a e Fakafofonga ko ia, pea fakakau atu leva 'a Vava'u 16 ke mēmipa talifaki 'i he Kōmiti Lao. Ko e liliu ia ki he kau mēmipa 'o e Kōmiti Lao.

### **Fakakau Ha'apai 13 ke mēmipa he Komiti Fili Fefolau'aki**

Ko e fokotu'u hono 2 ko e Kōmiti Fili ke na'e 'i ai 'a e Kōmiti Fili ki he Fefolau'aki 'oku 'i ai 'a e kole mei he Fakafofonga Ha'apai 13 ke fakakau atu ia ke mēmipa 'i he kōmiti ko ia, 'o kapau 'oku tali pē hou'eiki pea tau toloi 'a e Fale ki he 2, 'o kapau 'oku 'i ai ha to e me'a 'a taha pea mou me'a mai ko e faingamālie eni. 'Eiki Palēmia me'a mai.

### **Kole ke tukuange ki Kapineti ngaahi folau fekau'aki mo e ma'u'anga ivi**

**'Eiki Palēmia:** Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā pea 'oku ou kole fakamolemole atu kapau 'oku hala 'eku me'a ko eni te u hanga 'o fakahā atu. 'Oku tui 'a e Kāpineti 'oku 'i ai 'a e ngaahi ...

<005>

**Taimi:** 1205-1210

**'Eiki Palēmia** : ... fiema'u mei muli, pea 'oku hangē kiate au 'oku hiki atu e ngaahi fiema'u ko ia kia moutolu, 'o mou hanga 'emoutolu 'o 'ave ai 'a e ni'ihi e Fale Aleá. Ka ko e ngaahi me'a ko iá, ko e ngaahi me'a ia 'a e Kapinetí. Ko e ngaahi me'a 'oku fekau'aki mo e *climate change*, pē ko e *energy*, pē ko e ngaahi me'a pehē, 'oku mau kole atu. Kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi ia 'ia moutolu, ki he Feitu'u na, 'oku ha'u ki ai ha ngaahi fiema'u pehē mei muli. Pea ko e anga ia 'emau kole atú, ke tuku mai mu'a e me'a ko iá kia mautolu ko eni he Kapinetí, ke mau tokanga'i e tafa'aki

ko iá. He ‘oku mau tui ‘oku ‘i ai pē e ngaahi me’a ‘oku fatongia tefito e Fale Aleá. Tonu, pe ‘oku hala ‘eku ma’ú

**Siaosi Sovaleni** : Sea, tapu pe mo e Fale. Ko u tui mahalo na’e me’a e 'Eiki Palēmia, na ma lele atu ai, Sea. Ko e folau ia foki ko ē ki he *sustainable development*, pea mo e fai e sio ki he *energy*. Ka ‘oku ou tui pē mahalo na’a toki fakama’ala’ala ‘e he Seá, 'Eiki Palēmia. Ko e fakataha ia ‘a e kau Fale Aleá, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki he Pule’angá, ka na’e ‘omai pē e tohi fakaafe, mahino pē ia ki he 'Eiki Sea, ‘o fakamahino mai ai ‘a e ngaahi me’á. Ka ‘oku mahino pē e tokanga ia. Tatau pē ia mo e ‘omai ha fakaafe ki he Kapinetí, tahá te mou ‘omai ‘emoutolu ki he kau Fakafofongá. ‘Oku tatau pē mo ha fakafofou mai ha fakaafe ki he ‘Eiki Seá, pea ko e me’a ‘a e ‘Eiki Sea, ke ne ‘omai ki he Falé, pē ko hai te ne fakafofonga’i e Falé. Mahalo ko e ki’i fakama’ala’ala pē ia, kapau ‘e toki tānaki mai e Seá. Mālō.

**'Eiki Sea** : Mālō Tongatapu 3. ‘Oku tui pē ‘e maau mai e lipooti ki he folau ko iá, ke toki fokotu’u atu ki he Falé. Vava’u 16.

### **Poupou ki he kau Ha’apai 13 he Kōmiti Fili he Fefolau’aki**

**'Akosita Lavulavu** : Tapu pea mo e Feitu'u na, Sea. Fakatapu heni kihe 'Eiki Palēmia, mo e Hou’eiki Kapinetí, pehē foki ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpelé. Fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. ‘Eiki Sea, ‘oku ou fakamālō atu, pea ‘oku ou poupou atu ki he fokotu’u ko ē ke fakakau mai ‘a e Fakafofonga pea mei Ha’apai, ki he Kōmiti Fili Fefolau’aki Fakalotofonuá he ‘oku mahu’inga, Sea, ke ‘i ai ha le’o ‘a Ha’apai, ‘i he Kōmiti ko ‘ení. He na’a mau toki ki he Kōmiti, Sea, ‘oku, ko e kau ni’ihi pē ko eni ko ē, kau Mēmipa pē mei Niua pea mo Vava’u, na’e kau he Komití. Ka ‘oku faka’amu, ‘oku ou poupou atu ki he fokotu’u mai ko eni ‘a e Fakafofonga mei Ha’apai, he ‘i he uike kuo ‘osí, Sea, na’e lahi ‘aupito e fetu’utaki mai mei Ha’apai, ‘omai honau le’o ‘i he fo’i *issue* fekau’aki pea mo e fefolau’aki fakalotofonuá. Pea ‘oku ou fakamālō atu, Sea.

### **Fokotu’u mo ‘Eua ke kau he Kōmiti Fili Fefolau’aki**

**Siaosi Sovaleni** : Kātaki pē, Sea, he toe ki’i tu’u hake ki ‘olungá. Ko e fokotu’u atu pē, hangē ko e me’a ko eni ‘a e Vava’u 16, ki he fakafofonga’i mai e ‘otu motú. Fokotu’u atu pea mo ‘Eua, ke kau atu mo ia, ke talanoa’i fakalūkufua ai pē e fefononga’aki. Mālō.

**'Eiki Sea** : Tali pē, ‘Eua 11?

**Tevita Lavemaau** : Mālō Sea.

### **Pāloti’i ‘o tali kau mēmipa fo’ou ki he Kōmiti Lao & Kōmiti Fili Fefolau’aki**

**'Eiki Sea** : Fokotu’u atu ki he Kalaké, ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e fokotu’u ki he ngaahi Mēmipa e Kōmiti Tu’uma’u ki he Laó, pehē foki ki he Kōmiti Fili Fefolau’aki Fakalotofonua, kātaki hiki ho nima.



**Kalake Tēpile** : Sea, loto ki ai a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu K. Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea 'oku loto ki ai e toko 21.

**'Eiki Sea** : Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'ú, kātaki 'o hiki ho nima.

**Kalake Tēpile:** 'Ikai ke 'i ai ha fakahāloto ki ai, 'Eiki Sea. Mālō.

**'Eiki Sea** : Mālō Hou'eiki, mou me'a hake ke tau toloi e Falé ki he 2.00.

(Na'e break heni 'a e Fale)

<006>

**Taimi:** 1405-1410

**Sātini Le'o:** Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea .

**'Eiki Sea :** Hou'eiki mou mea'i pe 'oku 'osi 'etau 'asenita e Fale. Kole ke tau liliu 'o **Komiti Kakato.**

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea Kōmiti *Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga*)

### **Me'a e Sea**

Tapu pea mo e 'Afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau Lotolotonga. Fakatapu pea mo e Hau 'o e 'Otu Tonga. Tapu ki he Ta'ahine Kuini kae 'uma'ā e Fuifuilupe 'o Loto Palasi. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Nōpele 'a 'Ene 'Afio kae pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō mu'a Hou'eiki e kei fakalaumālie lelei 'a langi mou me'a mai ke hoko atu e fatongia mamafa ko eni, kae tuku mu'a ke u 'oatu ha'atau ki'i fakahinohino, ki'i me'atokoni ke tau ki'i 'unu'unu mai pē 'o fekau'aki pea mo ho'omou ngaahi feme'a'aki.

“ 'Io ha'u kia Kalaisi pea hoko 'o haohaoa 'iate ia. Pea fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'emā'oni'oni kotoa pē. Pea kapau te mou fakafisi 'a kimoutolu mei he anga ta'emā'oni'oni kotoa pē, pea 'ofa ki he 'Otua 'aki ho'omou ivi, 'atamai mo e mālohi kotoa pē, pea 'e toki fe'unga 'ene 'alo'ofa kiate kimoutolu koe'uhī ke tupu 'i he'ene 'alo'ofa 'a ho'omou haohaoa 'ia Kalaisi. Pea kapau 'oku tupu 'i he 'alo'ofa 'a e 'Otua ho'omou haohaoa 'ia Kalaisi 'oku 'ikai te mou teitei lava ke faka'ikai'i 'a e māfimaifi 'o e 'Otua. Hou'eiki mou me'a hifo ki he'etau 'asēnita, 4.1. ... 4.1 Līpooti hono 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue faka-Pule'anga mo e Fakafaipau ki he Lao 'o e 2016/2017. Mou me'a hifo ki ho'omou 'asēnita pea me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

### **Lipooti 'Atita 20016/2017**

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'E 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki ni kae 'atā ke fai atu 'a e ki'i, 'a e ki'i fakahoha'a ko eni. 'Oku 'i ai e me'a lahi 'oku ou fie fakahoha'a ki ai ko u tui pē 'e toki tokoni mai e, 'a e Sea Fale Alea ki ai 'amui ange. Ka ko e me'a

eni na'e hoko 'i he *weekend* ko eni 'o felāve'i pea mo e lipooti ko eni. Na'e ki'i tokolahi 'a e mātu'a na'a nau 'eke mai na'a nau talanoa mo e motu'a ni pea nau 'eke mai e fehu'i ko eni. Te u fakanoounou atu pē 'a e ...

<009>

**Taimi:** 1410 – 1415

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... 'a e anga e talanoá. 'Oku pehē, ko e hā 'oku ke feinga ai ke malu'i 'a e Pule'angá 'i he'enu mole pa'anga 'e 74 milioná, 'osi angé, ho'o kei 'Atita Senialé na'a ke lipooti 'a e mole 90 miliona 'a e ongo Pule'angá 'o e ongo Palēmia mālōlō. Pea ko eni 'oku ke to e kau he feinga fakataha mo e Pule'angá lolotonga ke faka'ilo 'a e ongo Palēmia mālōlō mo e *Tongasat* ke fakafoki mai 'a e pa'anga ko ia 90 miliona. Kae fēfē 'a e mole 74 milioná. 'Oku totonú ke ke kau mo koe he 'alu 'o ngāue pōpulá 'o hangē ko e fokotu'u 'a e Palēmia lolotongá koe'uhí 'oku ke kau he fakamoleki 'o e 74 milioná. Ka 'oku ke feinga koe ke ke tipeiti ke tanu hifo 'a e me'a ko iá.

Fakamahino Pule'anga 'ikai ha'anau to'o ha 74 miliona

Sea, ongo 'aupito ki he motu'a ni 'a e hoha'a ko eni 'oku fakahoko mai mei he kakai e fonuá kiate au. Tautautefito kia kinautolu e kakai masiva e fonuá. Sea me'a 'e 2 'oku ou feinga ke mahino atu 'i he fakama'ala'ala ko eni 'oku ou fai atú. 'Uluaki, hala'atā ke feinga 'a e Pule'angá ko eni ke, 'a ia 'oku Palēmia ai 'a Samuela 'Akilisi Pohivá ke tanu ha'amau tōnōnou pē fehālaaki. Pea na'e 'ikai 'aupito ha taha 'iate kinautolu te mau to'o ta'etotonu pē to'o ta'efakalao ha pa'anga 'e 74 miliona 'a e kakai 'o 'ave ki ha taha kehe pē te mau fai'aki ha'amau ngāue fakafo'ituitui. Pea ko e 'uhinga ia na'e 'ikai te mau loto ai ke 'ave lipooti ko eni makehe, lipooti ko eni, 'a e lipooti makehe 'a e 'atitá ke alea'i 'i ha kōmiti koe'uhí 'e ngali fakapulipuli ia. Kae tuku pē ke tau alea pē heni he funga tēpile ke me'a mai 'a e kakai e fonuá. Neongo na'e 'i ai pē ni'ihi 'i Fale ni na'a nau fokotu'u mai ke nau o 'o alea'i 'a e lipooti ko eni 'i ha kōmiti. Ka na'a mau pehē pē ke tuku pē ke tau alea'i pē 'i heni, 'uhí ke fanongo mai 'a e kakai ki ai.

Pea ko e me'a ko eni felāve'i pea mo e pa'anga ko eni 'e 74 milioná pea mo hono fakahoa ki he 90 milioná. 'A ia 'oku nau pehē ko e hā e me'a 'oku ke feinga ai ke faka, ke lolomi pē 'a e 74 milioná ka ke feinga ke faka'ilo 'a e 90 milioná. Pea 'alu eni 'a e tipeití ia 'oku hangē kuo na tatau kinauá, 'a e ongo me'a ko eni 'e 2. Pea 'i he anga ko ē 'eku fakakaukau ki ai 'oku hangē ia 'oku pehē 'e he tipeití, tautautefito eni ki he mitiá pea mo e ngaahi ongoongo fakasōsialé. Hangē eni ia ha faka, ha fakahoa ha fo'i moli mo ha fo'i 'apelé. Kā 'oku 'ikai 'aupito ha'ana vāvātatau. Ko hono mo'oní ko e fakahoa eni ia e fo'i moli ki ha fu'u, tapu mo e Fale ni, ko ha fu'u pulumokau, ko ha fu'u me'a mahu'inga. Pē te tau 'ai pē 'a e mahino angé. Ko e fakahoa e fo'i moli mo e fo'i satelaite. Kehekehe 'aupito naua ia, kehekehe me'a katoa.

Kole ki he 'Atita Seniale fakama'ala'ala ki he mītia 'uhinga 'enu Lipooti 2016/'17

Na'a ku 'imeili ki he 'Atita Seniale Le'ole'ó lolotonga 'a e uiké. Kole ki ai, 'a e uike'eni eni Sea. Kole ki ai ke ne hanga mu'a 'o 'ai ha *press release* ke fakamahino'i 'a e 'uhinga 'o 'enu lipooti ki he kakai...

<001>

**Taimi:** 1415-1420

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ... Pea fakamatala ke māhino pē ko e fēhalaaki ko e tōnounou faka-fakamatala pē ko e tōnounou ‘a e sisitemi pē kuo kaiha’a ha taha. He ‘oku ‘ikai ke tatau ‘a e fetō’aki ‘i he fētongi pa’anga mo e to’o ha taha ha pa’anga ‘o ‘ave ki ha taha ‘oku ta’efakalao (*unlawful*). Ka na’a ku kole ki he ‘Atita Seniale Le’ole’o ke to e fai mu’a ha ki’i fakama’ala’ala. He koe’uhí ko u ongo’i pē au ka u ka fakama’ala’ala heni he ‘ikai pē tui mai ha taha ia kiate au he koe’uhí ‘oku ou tu’u atu au he faha’i ‘a e Pule’anga. Ka ko u tui ko e fakama’ala’ala mei he ‘Atita Seniale Le’ole’o ‘i ha *Press Release* ‘e māhino ia pea tali ‘e he kakai. Pea, ka te u ki’i fakatātā atu ‘a e kehekehe ko ia ‘a e ongo me’a ni hangē ko eni.

Ko e kehekehe ‘a e 74 miliona pea mo e 90 miliona. Tau pehē ‘oku ‘i ai ha mo’ua ...

**Lord Nuku:** ‘Eiki Sea.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Nō mei he ...

**Lord Nuku:** Tapu pē mu’a ‘Eiki Sea. Ko u kole pē ‘a’aku ke fakama’ala’ala ko e ‘ai pē ke u kole ange ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fakama’ala’ala mai pē mu’a ‘ene me’a ke ‘uhí ke u lava ‘o muimui’i mo muimui’i ‘Eiki Sea. ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga ki he’ene toutou me’a ko eni ki he 90 miliona. ‘Oku ou fiu hono fakasio he līpooti ni ko u ma’u ‘e au e 74 ko e ngaahi koloa mo e ngaahi mo’ua mo e ngaahi tu’utu’uni. Ka ko e ‘uhinga ki he’ene fakafēhoanaki ko eni mo e 90 miliona Sea ko u kole pē ke ne muimui’i ke ne hanga mu’a ‘o fakafekau’aki mai eni fakatatau ki he līpooti Sea. He ko u ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Nuku:** He ‘oku ou fu’u faingata’a’ia ‘aupito au ke fakahoa e fo’i fika ko ē mo e fo’i fika ko ē heni Sea pea ‘ikai ke u lava ‘o ma’u ia he līpooti Sea mālō. Kae ‘uhí kae me’a mai ke fakamāhino’i e 74 ke pau ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘Io mālō ‘e Sea. Faka’apa’apa ‘aupito ki he Fakafofonga Nōpele mei ‘Eua he fehu’i. Pea ko u tui ko e me’a mahu’inga ia he ko e me’a ia ‘oku feifeinga atu ai ‘a e fakamatala ni he ko e taimi ko ē ‘oku ha’u ai he *media* pea mo e ongoongo fakasōsiale ‘oku tatau. Ko e ‘uhinga ia ‘eku feinga atu he ko e ongo me’a kehekehe ‘e ua ‘a e 74 miliona mo e 90 miliona. Ka kuo ‘omai ia ko e me’a, na’a ku, ko e fo’i ko e me’a ‘e taha ‘oku na kehekehe ‘aupito.

**Lord Nuku:** Sea.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko e pa’anga ia na’e ‘ave.

**‘Eiki Sea:** Ka te u fakatonutonu atu pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu mai Nōpele.

**Lord Nuku:** Ko e 74 miliona ‘oku ‘asi ia heni ‘i he 2.3.1 ‘o e ngaahi me’a lalahi peesi ono ‘i he Fakamatala ‘Atita. Pea ‘oku māhino ‘aupito ‘a e 74 pea mo e 65 miliona ‘ene tu’u ko ē heni Sea ko e pa’anga ko e pa’anga ia ko e mo’ua mo e ngaahi nō mo e ngaahi me’a ko ia Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘A ia ...

**Lord Nuku:** Ka ko ‘ene ha’u ko ē ki he 90 miliona ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga atu ki ai Sea kapau ‘e lava ke fakamā’opo’opo’i e 74. Ko e me’a ko ē ‘oku ne me’a mai ‘e ia ko e talanoa ia ‘i tu’a he *media* mo e me’a Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**Lord Nuku:** ‘Oku ‘ikai ke u tui au ke ‘omai ia ki heni ko ‘eku fakatonutonu atu ia Sea. Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia ko e ‘uhinga pē ‘a e Minisitā ia he ‘oku tukuaki’i ‘e ia ‘oku mole 90 kae tukuaki’i he ‘Atita ‘oku mole e 74 ‘i he ngāue ‘a e Minisitā. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘oku ne loto ko ē ke ne hanga ‘o *compare* ‘a e ongo fo’i fika ko eni ka ‘oku loto foki e Nōpele ia ...

**Lord Nuku:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ke ke me’a mai pē ‘i he peesi ono ko e 65 pē mo e 74.

**Lord Nuku:** Ko ia ko e ‘uhinga pē ia Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ka ko u tui ko e feinga’i ia ke fakamatala ke fakamaama e kakai ka ko u tui ko e kongā ia ‘oku me’a mai ai e Nōpele ka ‘oku ‘uhinga pē.

**Lord Nuku:** ‘Ika ko ia.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Ko ia.

**Lord Nuku:** He kapau te u ...

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Mālō ‘aupito Sea ‘oku māhino ia kiate au.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai.

**Lord Nuku:** ‘Oatu au ‘eku faka’uhinga Sea ki he me’a ko eni ko ē ‘oku me’a mai ki ai fakahoa mo e 90 miliona ko eni te u ‘omai ‘e au ‘a e fo’i fika ko e 100 tupu miliona na’e fakamole he ‘e fonua ‘i he tutu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Sai pē kae me’a ka ko e ‘uhinga eni ia he na’e ...

**Lord Nuku:** ‘I he tutu. Ko e fo’i fika tataua ia ‘e ua.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Eiki Nōpele kātaki ‘o me’a ki lalo.

**Lord Nuku:** Ko e ‘ū fakamole lōua Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Kae me’a mai Minisitā.

**Lord Nuku:** Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Kuo māhino e, ‘a e me’a ia ‘oku ke me’a mai ki ai.

**Lord Nuku:** Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

### Fakamahino e faikehekehe he 74 miliona & 90 miliona

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Faka’apa’apa ‘aupito ki he me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua. Ka na’a ku fakamanatu atu pē Sea ko e ‘uhinga ‘eku lave ki ai he na’e ‘ohake ia ‘i Fale ni ‘i he Tu’apulelulu lolotonga ia ‘oku me’a atu ki, na’e ‘ikai ke me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele Niua. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a ‘Eua ko e ‘uhinga ia na’e fai ai ...

<002>

**Taimi:** 1420-1425

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ... ‘eku lave ki ai ko e feinga ke fakama’ala’ala ‘a e me’a ko ia, he ko e me’a ko ia ‘oku ‘alu ki he mahino ‘a e kakai. Pea kou tui ko e me’a ia ‘oku mahu’inga ka te u hoko atu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘Eiki Minisitā!

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Te u feinga eni ke fakamatala’i ‘a e anga ko ia ‘o e tu’u ‘a e 74. Ko e tu’u ko ē ‘a e 74 miliona, ko e ngaahi fika kehekehe, ‘oku ‘i ai ‘a e fakatonutonu. Ko e *value* ‘oku ‘alu ki ‘olunga pē ko e mahu’inga ‘oku ‘alu ki ‘olunga, *appreciation*, fakatonutonu ko e mahu’inga ‘alu ki lalo. Ko e *depreciate* ‘o ha me’a ka teu hanga ‘o ‘oatu ha ki’i fakatātā ko eni he ‘e ngali mahino vave ai. ‘A ia ko e *Assets* foki mo e *Liabilities* ‘oku tau talanoa ai. Ko e koloa pea mo e mo’ua. Tā ‘oku sai, tau sio he mo’ua. Kapau na’a tau sio ha mo’ua ‘i he ta’u 2000 ‘i ha’atau nō na’e fai. Ko e pa’anga ‘e 100 miliona *US*. Ko e totongi *exchange rate* pē ko e fetongi pa’anga ‘o e ‘aho ko ia ko e pa’anga ‘e 1 sēniti ‘e 10 Tonga, ki he Tola ‘e 1 *US*. Ko e fika te tau hanga ‘o fokotu’u ki he Lekooti ko e 110 miliona Tonga. A’u mai ki he ‘aho 30 ‘o Sune 1917, ‘oku te’eki ke totongi ‘a e mo’ua ko ia. Ka ko e anga ‘o e fetongi pa’anga Tonga, ‘oku pa’anga ia ‘e 2 sēniti ‘e nimanoa. Ko hono mo’oni mahalo ‘oku pa’anga ‘e 2 sēniti ‘e 52 he taimi ni. Ko e mo’ua koi a 110 ko ia miliona ‘ene tu’u ko ia ‘i he 2000. ‘Oku fe’unga ia mo e 250 miliona ‘i he ‘aho ni. Pea ko hono fo’i faikehekehe ko e 140 miliona. ‘A ia ko hono ‘uhinga, ka tau totongi ‘a e mo’ua ko ia he ‘aho ni, ‘e 250 miliona pea toki lava ‘o totongi ‘a e mo’ua na’a tau nō mai ‘aki ‘a e 100 miliona ‘i he 2000.

Ko e me'a ia 'oku ui ko e *exposure risk* 'i he anga ko ē 'o e *foreign exchange*. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi koloa ia 'oku *appreciate* ki 'olunga hono mahu'inga. Hangē ko eni kapau ko ha kekelele mou mea'i pē ko e kekelele. Ko e kekelele 'oku 'alu ia ki 'olunga ... ka ko e lahi 'etau me'a 'i heni ...

**Lord Nuku:** 'Eiki Sea, kole ange pē ki he 'Eiki Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Oku 'ikai ke u 'ilo'i pē ko e hā 'a e fakatonutonu ko ena?

**Sea 'o e Kōmiti Kakato:** Kae tuku ke me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ke mahino.

**Lord Nuku:** Ko ia! Ko e 'uhinga eni ke fakamahino 'ene me'a. He 'oku hangē ko 'ene me'a mai. Ko e mo'ua na'e fai 'i he 2000 na'e pa'anga 'e 1 sēniti 'e 5 'a e fetongi pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Ki'i fakatonutonu. Ko 'eku ki'i fakatātā pa'anga 'e taha sēniti 'e 10....

**Lord Nuku:** Pea a'u mai leva ki he 2016 'oku pa'anga 'e 2 sēniti 'e 56 ki he pa'anga 'e 1 'Amelika. Ka ko e me'a ko ena ...'oku 'ai ke u fehu'i atu. Pē na'e 'ikai ke lava ke *fix* 'i he alea 'i he mo'ua ko ia ke 'oua 'e hanga 'e he fetō'aki ko ena 'a e pa'anga fakalukufua. He ko e me'a ko ena 'oku hokó 'oku talamai ko e palōpalema 'oku hoko ko eni, he 'oku toe tanaki ia ki he mo'ua 'o e Pule'anga. Ka ko e 'uhinga atu pe 'oku 'ikai ke lava ke fai 'a e alea ko ia ke tau hanga 'o fakapapau'i ko e mo'ua ko 'ē ko e *rate* ia e 'e ngaue'aki he taimi totongi. He 'oku ke mea'i pe 'oku 'i ai 'a e taimi totonu 'e liunga 'a e mo'ua... Ko 'eku 'uhinga pe 'oku 'ikai ke lava ke fai 'a e alea ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'A ia ko e Nōpele Nōpele

**Lord Nuku:** Ko au

**Sea Kōmiti Kakato:** Kuo mahino ho'o fehu'i pea ko e fehu'i ko ena 'oku tu'a fehu'i he kuo 'osi 'a e fo'i me'a ko eni. 'E toki fai ho'o monomono mo ho'o tānaki ko ena 'e toki fai ia ha nō hoko. Ka tau hoko atu 'etau fakamatala.

**Lord Nuku:** Sea, ko e peesi 8 pē 'oku fetō'aki 'a e fika 'oku ne tānaki ki he mo'ua 'o e Pule'anga.'Oku 'ikai ha toe fehu'i Sea,mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mahino.Me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'E 'Eiki Sea, mālō 'aupito 'a e ma'u mai 'a e faingamalie mo 'ai pē ke tali 'a e fehu'i ko ia 'oku 'omai meihe 'Eiki Nōpele 'o 'Eua. 'Oku taaitaha ke lava 'o *fix*, pea 'e *fix* pē 'o peheni. 'E totongi mai 'a e mo'ua 'i he pa'anga 'Aositelēlia pē pa'anga 'Amelika pē ko e pa'anga Tonga. Kapau na'e *fix* eni 'i he pa'anga Tonga, 'e sai. Te tau totongi ....

<004>

**Taimi** 1425-1430

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** ... 'a e teau hongofulu, 'a e *fix* ko ē 'uluaki 'aho ko ia, kā ko e ngaahi nō ko ē mo e ngaahi feitu'u ko e meimei ko e pa'anga 'Amelika ko ia ia 'oku 'ai, kapau 'oku te nō pea mei Siaina, kapau te te totongi 'Amelika pē, te te totongi 'aki ia, 'a ia ko e anga ko ē 'ete

fakafuofua, ko e nō ko ē mei Siaina ‘e ‘ikai ke to e kehekehe ia mo eni, pea ko e ‘ū me’a ia ko ē ‘e pehē ia, kuo pau pē ke ‘alu ki ‘olunga, pea ko e fo’i kehekehe ko ia na’e 65 ‘i he ta’u ‘i he 16, pea 74 heni, kā ko hono tātānaki, fakafuofuo ange ai ki he ‘ū mo’ua ko ia te tau hanga ‘o mo’ua ko eni na’e ‘i ai ‘a e fo’i 74 ia ko e me’a pē ia ko e mole pē ia ‘i he *exchange risk*, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘i he Fale ni ‘e to e ala ‘ikai ke to e pule ha taha ki ai, ‘oku tau vaivai faka fakapa’anga pē kitautolu pea kuo pau ke tau fua ia ‘etautolu. Ko e pehē ko ē na’e hanga ‘e he Pule’anga ko eni ‘o to’o ‘a e 74 miliona mei hē, mei he pa’anga ‘a e kakai, *public fund* ‘o ‘ave ki ha taha te ne ngāue’aki, ta’efakalao na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ‘e hoko. Pea ko e me’a ia ‘oku ou feinga ke mahino, ‘oku ‘ikai kena tatau ko e 90 miliona ko e me’a ia ‘oku ui ko e to’i mei hē ‘o ‘ave ki hē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mahino ia Minisitā.

**Lord Tu’i’āfitu:** Sea ki’i fehu’i pē ki he Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Sea ku ou lava atu au Sea. Ko ‘eku hanga pē ‘e au ‘o feinga keu fakamatala’i pea na’a ku kole ki he ‘Atita Seniale kene hanga mu’a ‘o ki’i fakamatala’i mai ‘a e konga ko ia, ‘i ai me’a ‘e taha na’a ku kole ange ki ai, manatu’i ...

**Lord Tu’i’āfitu:** Sea ko ‘eku ki’i fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā ko eni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Te ke tali ‘a e fehu’i ko eni?

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** ‘Io hoko atu ka u toki ...

**Lord Tu’i’āfitu:** ‘Oku lolotonga me’a tō loto mālie ‘i he me’a ko eni ‘oku ‘ai ke fai ai ‘a e tali fehu’i. Ko ‘eku fehu’i Sea, mahino ‘a e taukei ‘a e ‘Eiki Minisitā ni pea mo ‘ene ngāue ‘i he ta’u lahi ‘i he Potungāue ko eni, fakatatau ki he Līpooti ko eni ‘a e ‘Atita, ko e fika ‘o e *account* kotoa pē ‘i he polokalama ‘o e *sun system*, ‘oku hōhoa tatau pē ia mo e patiseti ‘o e ta’u ko ia. Ko e fehu’i, ko e hā ‘a e ‘uhinga na’e tuai ai ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ‘i he me’a ko eni ‘oku fai hono fakafehu’ia ke liliu ‘a e ngaahi fika ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e mole pea mo e ngaahi koloa pea mo e ngaahi mo’ua pa’anga tupu hū mai pea mo e pa’anga fakamole mo e ngaahi fakamatala pehē ‘o e pa’anga ke fai mo fakahū ke *IPSAS* he ‘oku lava ‘e he *IPSAS* ‘o fakamatala ai ‘a e pa’anga ‘oku mo’ua mo e pa’anga ‘oku totongi mo e fehū’aki ‘o e ngaahi pa’anga ko eni. Ko ‘eku fehu’i Sea, ko e hā ‘a e me’a na’e tuai ai ‘a e Pule’anga ke fai mo nau fakamā’opo’opo ‘a e me’a ko ē ‘oku fai...

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki.

**Lord Tu’i’āfitu:** ‘Oku ‘ikai ke u fehu’i au ki he Minisitā ko eni.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu eni Nōpele.

**Lord Tu’i’āfitu:** ‘Ai pē ke ki’i taitaimi hifo pē he ‘oku ‘ikai ke ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki**: Fakatonutonu atu pē Sea, 'e Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha *system* ia ko e *IPSAS*, ko e *standard* ia 'o e founa faka'akaunitingi 'a e *public sector* kau ai 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke 'i ai ha system pehē ia.

**Lord Tu'i'āfitu**: Sea mālō 'aupito 'a e fakatonutonu ko 'eku 'uhingā eni Sea 'eku fehu'i ki he ...

**Sea Kōmiti Kakato**: Mālō.

**Lord Tu'i'āfitu**: ...he kapau na'a 'oku 'osi nofo fakataha ki hē 'e 'ilo ai 'a e mo'ua, ko 'ene kei nofo ko eni 'i he founa motu'a, he 'ikai ai ha maau ia 'a e pa'anga mo e tānaki 'a e Pule'anga 'i he ngaahi koloa, ngaahi mo'ua, pa'anga tupu hū mai, he 'oku 'i tu'a pē ia 'i he fika 'o e *sun system*, kā 'oku hoa 'a e *account* ia mo e lipooti 'o e *system* ko ē 'o e *sun system*, pea mo e patiseti 'oku paasi ho Fale ni. Ko ia ai Sea 'oku fehu'i, maumau lao 'a e Pule'anga 'ikai ke ngāue ke vave ...

**Sea Kōmiti Kakato**: Mahino 'a e fehu'i Nōpele, he kae tali mai 'a e Minisitā.

**Lord Tu'i'āfitu**: ...fakahoko 'a e fatongia ko eni he 'oku mo'ua 'a e Pule'anga 'i he pa'anga tukuhau 'a e kakai mo e pa'anga tokoni mei muli.

**Sea Kōmiti Kakato**: Tali mai Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Mālō 'aupito 'Eiki Sea. Pea ko e ki'i konga faka'osi eni na'e 'ai ke u lave ki ai. Ko e lipooti foki ko eni, ko e lipooti makehe 'osi tali 'etautolu 'a e 'osi tali 'etautolu ia 'a e Lipooti Fakata'u, pea tau tali mo e Public Account, ko e lipooti ko eni ko e lipooti makehe ko e *Special Audit Report*, pea 'oku makehe kia kitautolu, 'oku ongo 'oku to e mahu'inga ange 'a e maumau lao ko eni, *non compliance*, ta'e fai ki he lao 'i heni. Pea na'a ku kole pē ki he 'Atita Seniale Le'ole'ó mo e 'ofisi he'eku *email*, na'a ku *email* ki ai, na'e 'ikai ko e 'uhinga eni ia ko hoku tu'unga Fale Alea, na'a ku *email* pē au ki ai ko e 'Atita Seniale motu'a, ko e hangē pē ha'a ku fale'i ki he 'Atita kau 'Atita *junior* ange 'i he mala'e 'o e 'atita ...

<005>

**Taimi**: 1430-1435

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : ... Ko e hangē pē ha lea 'a ha tamai ki ha fa'é, ki ha foha

**Tevita Lavemaau** : Sea, ki'i fakatonutonu atu, Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakatonutonu eni, Minisitā.

### **Taukave ke tuku 'Atita Seniale ke tau'atāina**

**Tevita Lavemaau** : Sea, tapu mo e Seá. Sea, 'oku tonu ke tau'atāina e 'Atitá. Ko e tangata'eiki ko eni, ko e 'Atita mālōlō. Pea 'oku tonu ke ne faka'apa'apa'i hono faka-politikale 'a e lipooti 'a e 'Atitá. Tuku e 'Atita ke tau'atāina ki he'ene lipooti.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō.



**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Mālō Sea. Te u fakatonutonu 'a e 'Eiki Fakafongā 'Euá, Fika 11. Ko e lipooti ko ení, ko e lipooti mavahe na'e fai pē ia 'e he 'Atitá, 'iate ia pē. 'A eni. Pea 'oku tu'u pē ia 'i he Laó, 'oku 'atā. Ko e lipooti mavahe ko ē te ne to e 'omi ko ē ki he Tohi Tangí, 'a ē na'e fekau 'a he Fika 11, he ko e Sea ia e Kōmiti Pa'angá, ko e me'a ia ko ē 'oku tau sio ko ē ki ai, 'e fepaki ai 'a Fale ni 'a e Politikálé, pea mo e 'Atitá.

**Siaosi Sovaleni** : Sea, fakatonutonu, Sea.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakatonutonu, Minisitā.

**Siaosi Sovaleni** : 'Oku Mēmipa e 'Eiki Minisitā, pea mo e motu'a ni, 'i he Kōmiti Pa'angá. Na'e 'i ai ha tu'utu'uni 'a e Kōmiti Pa'angá ke 'ave ha me'a ki he Tohi Tangí. Ko e fehu'í, 'Eiki Minisitā, na'a ke toki me'a eni na'e fai tu'utu'uni 'a e Sea e Kōmiti Pa'anga.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Oku ou tali atu ke 'osi ho'o fehu'í, ka ke me'a ki lalo, ka u tali atu ho'o fehu'í.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Minisitā, kātaki 'o ki'i me'a hifo ki lalo, Minisitā. Ko e kole eni 'e he motu'a ni. Mou 'osi mea'i pē 'emoutolu ia e Lao e Fale ni. Ka 'oku me'a ha Hou'eiki, pea te ke me'a hake 'o kole mai ki he motu'a ni. Pea 'oku ou kole atu, ko 'eku kole atu eni. Ko e 'osi ko ē 'eku tali atu ko ē ho'o me'a maí, ke ke me'a, pea 'oku ou fiema'u ke ke fakatapu ki he Fale 'eiki. Pea 'osi ko iá pea ke toki me'a mai. He ko 'eku 'uhingá, he ko ho'o me'a pē koe, tapu mo e Fale 'eiki ni, kuo 'osi 'i ai e mōnolo ia ho'o laumālie. Te ke lava leva 'o hoko lelei mai ho'o me'á. Me'a mai, Minisitā.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea 'oku ou kole fakamolemole atu kapau kuo 'i ai ha tō'onga 'e fakamātatu'a, ko e ngalo pē 'i he fai e feme'a'akí, ke 'oatu 'a e faka'apa'apa totonu ko ia, tauhi e molumalu ho Fale 'eiki ni, Sea. Kaikehe, na'a ku *e-mail* pē ki he 'Atitā Seniale, ke kātaki fakamolemole mu'a, ka ne hanga 'o to e 'omai mu'a ha'ane *press release*. He ko 'eku fanongo maí. Hangē ko e me'a na'e toki me'a ki ai 'a e Fakafongā Nōpele Fika 2 ko ia 'o Vava'ú. Kuo ne talamai 'e ia, 'oku 'ikai ke kau e me'a ko eni 'i he *Sunny System*. Pea koe'uhí 'oku 'ikai ke kau he *Sun System*, 'oku mau kaiha'a kimautolu, 'i he pa'anga 'a e Pule'angá. Ko e me'a ia na'a ku toki hanga ai 'o fakamatala atu. 'Ikai ke ala ha taha 'o to'o ha seniti 'uli'uli mei hē, 'o 'ave ki hē. 'Oku kehekehe ia.

**Lord Tu'i'āfitu** : Sea, ko 'eku fakatonutonú.

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko e fakatonutonu eni, Minisitā.

**Lord Tu'i'āfitu** : Sea, ko 'eku fakatonutonú, he ko e Lao Fakaangaanga e Patisetí hono 'omai ki Fale ni.

**Sea Kōmiti Kakato** : 'E Nōpele, kātaki na'e toki 'osi pē eni 'eku fakahoha'a atu. Ko e tali ko ē ho'o fakatonutonú, pea ke fakatapu ki he Fale ni.

**Lord Tu'i'āfitu** : Tapu mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai hotau lotolotongá. Tapu mo e Feitu'u na, Sea, ko e Sea e Kōmiti Kakato 'a e Fale Alea 'o Tongá, kae tuku mu'a ke u puke 'a e fakahoha'a ni he talamalu e fakatapu kakato ho Falé.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakafeta'i. Ko ia.

**Lord Tu'i'āfitu** : Kae 'atā ke u fakahoha'a 'eku ki'i fakatonutonú. Ke fiamālie ki ai, Sea?

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai, Hou'eiki Nōpele.

**Lord Tu'i'āfitu** : Sea, kuo to e ngalo e me'a ia na'e 'ai ke u fakatonutonu 'akí. 'Oku tonu pē ke fai ha ki'i tokoni kia koe, Sea. Ko e taimi ko ē'oku tau a'u ai ki he ngaahi ngāue lalahi 'a e fonuá, he me'a ko e Fale Alea, me'a ko e pa'anga, 'ikai ke to e lava 'e ha Sea ia, ha Sea ia ha Fale Alea 'i māmani 'o ta'ofi 'a e ngaahi kulupu fakapolitikale he Falé. Ko e Seá pē, ko e me'a na'e fili ai kitá, ke 'ai e kātaki ke lahi, mo e loto lelei.

Sea, 'ikai ke to e fai 'eku fakatonutonú, he ko e 'uhingá he kuo ngalo 'eku fakatonutonú, 'i he tu'utu'uni ho Falé, Sea. Ka toki 'i ai pē ha faingamālie 'anai pea u to e ...

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō Minisitā, 'e Nōpele. Me'a mai, 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

**Lord Tu'ilakepa** : Sea, tapu mo e Feitu'u na, kae 'uma'a e Hou'eiki e Falé. Sea, ko e 'ai pē koe'uhí ke 'ai ha'atau to e vakai'i angé. He 'oku mea'i mahalo 'e he ni'ihí he Fale ni, kau ai e 'Eiki Palēmiá, ko e me'a ia na'e ako'i mai 'e he Palēmia 'aneafi, pē ko e Tama Tu'ipelehake kuo unga fonuá. 'Ai pē e fo'i fakatapu e taha, pea ke fai mo ke me'a koe'uhí na'a 'osi ho'o taimí. Mahalo ko e sisitamu fo'ou ena ia 'a e Feitu'u na, kuo 'omai ki he'etau me'a ko eni.

<006>

**Taimi:** 1435-1440

**Sea Kōmiti Kakato** : Ko e peesi fihá ena 'oku ke me'a mai aí ..

**Lord Tu'ilakepa** : Ko 'eku lave atú, he na'e fuoloa 'emau 'i he Fale Aleá ni ho'o tu'utu'uni ke mau to e tu'u 'o fakatapu mo e Feitu'una. Fakatulou atu pē mo e Feitu'u na ka mau hoko atu.

**Sea Kōmiti Kakato** : 'E Nōpele, kātaki 'o me'a mai koe he'etau me'a. 'Oku 'i ai.. 'Ai ke u ki'i fakhoha'a atu 'Eiki Nōpele. 'Oku 'i ai e ki'i me'a fakalaumālie he vaha'a ho'o me'a mai ko ia 'o fakatapu ki he Fale 'eikí, pea ke toki fakahoko ho'o me'á, 'oku mole ai ho'o lotomamahí, mo e me'a ko ia 'oku ke fakakaukau 'oku ke lotomamahi aí, kae ha'u 'a e laumālie ia, hangē ko eni..

**Lord Tu'ilakepa** : Sea..

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai.

**Lord Tu'ilakepa** : Ko e ki'i fo'i akonaki fakalaumālie foki ia 'a e Feitu'u na. Ka 'oku ke mea'i, 'oku ou 'ā au 'o tānaki hoku fāmilí mo 'eku fānaú 'o fai 'emau lotu, pea mau toki lele mai ki he

ngāue. ‘Oku totonu ke ma’u ‘a e fo’i laumālie ko ia. Ko e me’a ko ena ‘oku ke me’a’akí, ko e hā hano kovi ka u to e tu’u hake pē ‘o fakatonutonu, pea te hoko atu leva ki he’ete ..

**Sea Kōmiti Kakato** : Me’a mai koe.

**Lord Tu'ilakepa** : ‘E Minisitā Pa’anga, ‘oku kole atu ki he Feitu'u na, fēfē mu’a ke tau hoko atu mu’a ‘etau tipeiti. Ko e me’a ko ena na’e tohi mai ‘a e tokotaha pē na’e fale’i ‘a e tokotaha. Ko au ia te u tali pē ‘e au mo fanongo, pea u fakalongolongo. Ko au ‘oku ‘ikai ke u tui Sea ke tau ‘omai ‘a e me’a mei tu’a ‘a e kakaí, pea ‘oku ‘osi ‘i he Hou'eiki ko ení ‘a e fakapotopoto taha, ke mou tali pē ‘e moutolu ‘a e me’a ko ení ‘oku ‘omai ki he Falé ni, Ko u manatu’i lelei ‘a e me’a na’e me’a mai ‘e he Fakafofonga Vava’u Fika 15 taimi ko ē. Ka ‘oku ke tali ke ke hū mai ki he Fale ko ení, teuteu ‘a e Feitu'u na. Kapau na’a ke me’a mai ‘oku ‘ata'atā ho totó, ‘e ‘ikai te ke ta’etoto ma’olunga koe he Fale ko ení. Pea kapau na’a ke me’a mai na’a ke haohaoa, ‘e ‘i ai ‘a e fa’ahinga tu’unga tengetange ia te ke ma’u he Fale ko ení, ‘i he ngaahi ‘akilotoa ‘oku fai mei tu’a. Pea ‘oku ke mea’i lelei pē Sea, ko e aofangatuku ‘etau ‘a’ahi na’e fai ki ‘Atelaité, na’a ta fehu’i pē ‘oku fiha ‘a e fu’u vāhenga ‘oku ma’u ‘e he ki’i 'Eiki Sea ko ia, 3 kilu. Ko e hā hono ‘uhingá? Ko e tali ko ia na’e ‘omai ‘e he Kalaké, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia heni he Falé ni, te ne fakatonuhia’i, ‘a hono lau’ikovia kimoutolu Hou'eiki Minisitā kae 'uma’ā ‘a e 'Eiki Palēmia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ‘e lava ’o fakatonuhia’i he me’a faka-politikale. ‘Ai homou vāhengá ke fe’unga, koe’uhí ke ‘i ai ha taimi ‘e lau mai ai ‘a e kakaí (hūfanga he fakatapu) ‘o hangē ko e me’a ko ení ‘oku hoko ko ení he uike kuo ‘osi. Pea tau tali mou tali. Kā ‘e ‘ikai ke mou lava hopo’i ‘a e kakai ‘o e fonuá, koe’uhí he na’a mou fili ke mou hoko ko e tokotaha Fakafofonga ma’a e Kkakai.

Ko e motu’á ni 'Eiki Sea na’a ku ‘ohake ‘a e me’a ko iá, pea na’a ku ‘eke atu ki homou tafa’akí, pea ‘ikai ke mou tali fakalelei, pea u ‘eke au ki he Sea ‘o e Fale Aleá, he ‘oku ‘i ai ‘a e 'Atitá ai fekau’aki pea mo e 74 miliona. Ka ‘i he 2016, 65 miliona ‘a e fu’u fakamole ‘a e Pule'anga ko ení 'Eiki Sea. Kapau na’e to e ‘i ai ha fakamole kimu’a, ko e kole pē ‘a e 65 ki he 74 ‘oku ‘i ai ‘a e faikehekehe ko e 9 miliona.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Sea kātaki ka u ki’i Fakatonutonu atu.

**Sea Kōmiti Kakato** : Fakatonutonu. Me’a mai Minisitā.

### **Fakatonutonu ‘ikai mole ha \$74 miliona**

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki** : Tapu mo e Fale ‘eikí, ko e fo’i lea ko ia ke fakatonutónú, ko e fakamole ‘oku hala ‘aupito ‘aupito ‘aupito ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha mole ‘a e Pule'angá, ko e ngaahi mata’i fika ení ‘oku ne talamai, ‘oku ‘i ai ‘a e feliuliu’aki ‘a e mo’uá pea mo e koloá.. Sai, te u fehu’i ení ke tau sio ki ai. ‘Oku mole ha pa’anga ‘e taha mei he Pule'anga? ‘Oku mole ha koloa ‘a e Pule'anga? Ha pa’anga pē ‘e taha? ‘I he 74 miliona ko ení ? Mole-kemama’o ko e ta’emahino ia, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia, ‘oku ou faka’amu ke tau fakatonutonu ‘a e me’a ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato** : Mālō 'Eiki Minisitā, me’a mai 'Eiki Nōpele.

**Lord Tu'ilakepa** : Toki me'a hake mu'a 'Eiki Minisitā 'o malanga 'i ha'o faka'uhinga. Ko e malanga ko eni 'oku mau 'oatú, 'oku mau 'oatu mei he pepá, peesi 6 'Eiki Sea. 'Oku ne hulu'i tonu mai pē ai 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku ke feme'a'aki mai ai 'Eiki Minisitā. Kaiekehe 'Eiki Sea tuku ia, he 'ikai pē ke ma'u ha mo'oni, he 'oku 'ikai ko ha fale hopo eni 'Eiki Sea. Ke tau kumi e mo'oní, ka ko e pepá, 'oku ne fakamahino mai, 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'anga 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ia 'oku kole ke tau hoko atú, 'Eiki Sea,

**Sea Kōmiti Kakato** : Me'a mai.

**'Eiki Minisitā Pa'anga** : 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na, ke faka'osi ai leva 'a e ki'i me'a na'a ku fakahoha'a ki ai. Na'e pehē 'e he 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Vava'u, kuo 'osi mahino ia, na'e 'osi fakamahino ia 'e he Sea 'o e Fale Alea. Ko e me'a na'e 'ikai ke mahino ai, hangē pē ko 'ene toki me'a ko ia na'e fai. 'Oku 'asi pē 'i he peesi 6, 'a e fu'u fakamole ko eni. Ko 'eku feinga atú, ko e me'a ia na'a ku kole ai ki he tangata'eiki 'Ateni Seniale Le'ole'ó, 'ai mu'a ha ki'i press..

<008>

**Taimi**: 1440-1445

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: *to release* pea ne to e hanga 'o ki'i detail ange 'oku 'i ai pē fanga ki'i detail ai 'e mahino lelei 'oku 'ikai ke tatau. Ko e palopalema he taimi ni 'oku fakatatau he kakai e 74 miliona 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha peni 'uli'uli 'e taha 'e mole ai pea mo e 90 miliona.

**Lord Tu'ilakepa**: Sea.

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: 'Oku pulia ia pea mei he kato 'a e Pule'anga.

**Lord Tu'ilakepa**: Sai pē ke u tokoni ki he ...

**'Eiki Minisitā Pa'anga**: Sio ange 'e 'ikai pē ke loto ia ke ki'i tui mai kiate au.

**Lord Tu'ilakepa**: 'Ikai ...

**Sea Kōmiti Kakato**: 'E Minisitā.

**Lord Tu'ilakepa**: Ka u tokoni atu.

**Sea Kōmiti Kakato**: 'E Minisitā. Ko e Nōpele 'oku fiema'u ke tokoni atu. Ka 'e tuku mu'a ke u ki'i lau'i atu e kongá ko eni he kuo 'osi mahino ia ki he motu'a ni e tu'u e fika ko eni. 'Oku fakamatala ko e fika ni ko e tātānaki mai ia 'o e uēsia 'o e feinga fakamatala'i 'o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'i he 'aho faka'osinga 'o e ta'u fakapa'anga he ē, 'a ia ko e me'a ko eni 'oku me'a mai 'o mahino ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke lava 'e he sisitemi ko eni 'o tala e mo'ua mo e mahu'inga 'o e koloa. Ko e *flow* holo ko ē 'a e pa'anga 'ene hū atu mo e hū mai ko e me'a ia ko ē 'oku lava ko ē 'o tala. Ka ko e me'a ko ē 'oku mahino ki he motu'a ni 'e kehekehe hiva kilu na'e me'a 'aki ki ai 'e he Nōpele Fika 2 'o Vava'u ko e fetō'aki ia 'a e fetongi pa'anga 'i he ngaahi ta'u, pea ko u tui ko u mahino'i 'e au e, 'a e fo'i faikehekehe ko eni e hiva kilu ...

**Lord Tu'ilakepa:** Sea, fakamolemole mu'a ki he Feitu'u na ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Minisitā.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko e 'ū me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'aki ki ai 'e 'Eiki Sea ko e 'ū fika fakakātoa ia 'o e fakatonutonu mahu'inga 'o e ngaahi mo'ua mai, ngaahi mo'ua ki tu'a, ngaahi ngāue fakatupu koloa, ngaahi nō, koloa, ngaahi mīsini mo e ngaahi me'a ngāue na'e līpooti fakamatala ki he ngaahi koloa mo e ngaahi mo'ua 'o e ta'u ni na'e fakakātoa ki he fitu fā miliona. Ko e ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Pea ke hoko hifo ki he me'a ko eni ko ē nau fakahoha'a atu ai.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e tātānaki mai eni ne uēsia 'o e ngaahi feinga ke fakahoko e fakamatala ...

**Lord Tu'ilakepa:** 'Eiki Sea 'oua mu'a te ke tipeiti he 'oku 'ikai ke ke tipeiti.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Ikai ko 'eku 'uhinga ke 'alu kakato ke *flow* e anga e fakamatala.

**Lord Tu'ilakepa:** Kapau ko e tānaki, ko e tātānaki eni e 'ū mo'ua.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu. Fakatonutonu.

**Lord Tu'ilakepa:** Tātānaki e 'ū mīsini, tānaki e 'ū koloa mo e nō.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko u fie tokoni pē au Sea kātaki. Ko e fie tokoni atu pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tokoni eni Nōpele.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sai ko e 'uluaki ko e fakakaukau ko ia na'e pulia ha pa'anga 'e taha 'o hangē 'oku pulia ha pa'anga 'e 74 miliona na'e to'o mei he Pule'anga 'o ngāue'aki hala, mole ke mama'o pea ko e tōnōnou kovi faka'ulia ia. Ka u ki'i fakamatala atu. Ko e fakamatala ko ē na'e fai he Minisitā Pa'anga 'o ka 'i ai ha'ate mo'ua 'oku te fiema'u ke totongi kia Sione, pea ko e fo'i 100 miliona ia. *Exchange Rate* 'o e 'aho ko ia, tau 'ai pē tautolu pa'anga 'e taha ki he pa'anga 'e taha ke faingofua.

**Tēvita Lavemaau:** Sea ka u ki'i, Sea ... ke u ki'i tokoni ki he Fakafofonga.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali e tokoni ko eni ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'Ikai ke 'osi ai leva eni kae toki tokoni mai koe ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Pē 'i me'a mai. Me'a ki lalo ...

**Tēvita Lavemaau:** Te u tokoni ange au he na'a ku Minisitā Pa'anga ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 11 ... Me'a ki lalo Nōpele 11

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Tu'u pē 'etau fakamatala he 'e lava pē 'etau fakamatala 'o tala hotau ngaahi tu'unga.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Fakafofonga ko u 'osi fakahoha'a atu ko ho'o me'a pē 'o tokoni pea kapau 'oku 'ikai ke tali pea ke me'a ki lalo.

**Tēvita Lavemaau:** Fakatonutonu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e 'ai ko ē ke ke to e liliu fakatonutonu toki fai ia ha taimi kehe.

**Tēvita Lavemaau:** Fakatonutonu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Pea ko e ... 'A ia Sea ko u 'ai pē au ke tau mahino.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'O 'oleva me'a ki lalo Minisitā. Hou'eiki, 'oku hoko e fakatonutonu ia 'oku mou *abuse* 'e moutolu he Fale ni, ke fai e fakatonutonu pea ke tu'u koe 'o fehu'i. Hangē ha makatu'unga ia ke ke me'a mai ai ke ngofua ke ke me'a. Ka 'oku ke me'a hake ke fakatonutonu, fakatonutonu. 'Oua 'e tokoni pea 'osi ko ia pea 'ikai ke tali pea ke pehē mai fakatonutonu atu Sea. 'Oku 'ikai ke fu'u, fu'u lelei ka 'oku ke me'a hake 'o fakatonutonu mahino 'oku ke me'a mo'oni mai. Me'a mai Fakafofonga 'Eua.

**Tēvita Lavemaau:** Mālō 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Sea, kimu'a ke fai 'eku ki'i fakatonutonu 'oku ou 'uluaki fokotu'u atu au ia Sea ko e pa'anga 'e 74 miliona ko eni ko u tui 'oku 'osi lava he 'Eiki Minisitā 'o fakamatala'i mai ko e lelei taha ē 'ene fakamatala. Ko e to e, to e tānaki ko ē mo e to e 'ai ha 'uhinga kehe ki ai te tau to e hē mama'o tautolu. Pea ko e tahā 'Eiki Sea ko u fakatokanga'i atu pē ko e 'ai ko e 'Atita Seniale eni 'oku le'ole'o. 'Oku 'i he tafa'aki pē Sea, 'oange mu'a ha ki'i faingamālie ki he Sea ke nau fai mai ha ki'i huluhulu. Pea ko e fokotu'u faka'osi Sea ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea ko e hā e fakatonutonu?

### **Fokotu'u ke 'ave Lipooti 'Atita 2016/17 ki he Kōmiti Pa'anga**

**Tēvita Lavemaau:** Pea ko e fokotu'u faka'osi, fokotu'u atu 'Eiki Sea, ko u fokotu'u atu au ke 'ave mu'a e lipooti ko eni 'Eiki Sea, 'ave ki he Kōmiti Kakato ...

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea kapau 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakatonutonu ...

**Tēvita Lavemaau:** Kōmiti Pa'anga.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō 'e Nōpele ...

**Taimi:** 1445 – 1450

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Fakafofonga.

**Tevita Lavemaau:** Ko ‘etau founa ngāue ‘Eiki Sea, ko e ngaahi kōmiti ko ení.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ‘ikai ke u tali ho’o fakatonutonú ‘e Fakafofonga.

**Tevita Lavemaau:** Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Mālō ‘aupito Sea. Ko e fakamatala ko ení, ‘oku ‘ikai, ko e me’a fakanōmolo eni ia ki ha’ate fakamatala fakatauhitohi, ki ha Lipooti Fakata’u ‘o ha ola ‘o ha ngāue ‘a ha kautaha pē ko ha kautaha *private* pē ko e kautaha Pule’angá kotoa pē ‘oku ‘omai ‘a e fakamatala fakapa’angá. ‘I he fakamatala fakapa’angá ‘oku ne ‘omai pē fo’i fika pau ia ‘oku ne ‘omai. Te u fakatātā heni, kapau te u ‘alu ‘o fakatau ha’aku me’alele, tau pehē pa’anga ‘e 1 kilu pea u totongi ha pa’anga ‘e 1 mano ko ‘eku tipōsiti ia ka u mo’ua pa’anga ‘e 9 mano. Ko e sisitemi ko ē ‘a e Pule’angá ‘oku ne lava ‘e ia ‘o lēkooti ‘eku hanga ‘o totongi ‘a e pa’anga ‘e 1 mano tipōsiti he ko e *cash* ia kitu’a mei he sisitemí. Sai, ko e me’a ia ‘oku hoha’a ki ai ‘a e lipooti ke tau mea’í. Ko e anga pē ‘eku tokoni. Ko e ‘osi ko ē ta’ú, ‘oku ‘ikai ke lēkooti mai e lolí ia pē ko e hā e mahu’inga ‘o e lolí. Tau fakatātā kapau ko e mahu’inga ‘o e lolí ia ‘oku pa’anga ‘e 9 mano ‘i he tu’unga ko ia. Pea hanga ‘e ha taha ia ‘o fakahū ha fu’u mīsini fo’ou ki ai pea ‘alu ‘a e mahu’inga ia ‘o e lolí ‘o ‘alu hake ia ‘o 1 kilu 5 mano. Ko e fo’i faikehekehe ko ia ‘o e lolí. ‘Oku ‘ikai ke lēkooti pea ko e me’a ia ‘oku ne talamai..

**Tevita Lavemaau:** Ki’i fehu’i, ki’i fehu’i ‘Eiki Sea.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali e fehu’i Minisitā.

**Tevita Lavemaau:** Ki’i fehu’i atú pē ko e fakamatala fē ena. Ko e lēkooti ko ē mo e fakamatala pa’anga anga mahení hangē ko ho’o ki’i kautahá.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** ‘Ai koe.

**Tevita Lavemaau:** ‘Oku tonu ke lēkooti ai. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke lekooti ia, ta ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ‘e he motu’a ko ē ‘oku ne tauhi ‘a e lekooti ho’o ki’i kautahá, ‘a e founa totonu ko ē ke tauhi’akí.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Ko e hā e fehu’i kātaki kae tali, ko e hā e fehu’i.

**Tevita Lavemaau:** Ho’o pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke lēkooti ‘a e *asset*, ‘a e lolí. Kuo pau ke lēkooti e mahu’inga e lolí.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko ia. Mālō ‘aupito Sea.

**Tevita Lavemaau:** Pea to e lahi mo e ‘ū me’a ‘oku ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e me’a ia ‘oku ou ‘uhinga atu ko ē ke tau ki’i me’a lelei pē ke tau femahino’aki ‘etau talanoá. Ko e fehu’i ko ē ‘oku fehu’i ‘e he kakaí, pē ko e 74 miliona ko ení ko ha silini na’e ala ki ai ‘a e Pule’angá ‘o ngāue’aki hala’i. Ko e tali hangatonu ki aí, ‘ikai. Pea kapau leva ‘e ‘i ai ha taha ‘oku ne pehē mai, ‘oku pehē mai ‘e he ‘atita. Na’e ala ‘a e Pule’angá ‘o ala ki he pa’anga ‘e 1 ‘o e 74 milioná, te u tala atu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lea pehē ia, pē ko ha me’a pehē ‘a e ‘Atita Senialé. ‘Ikai ke ‘i ai ha fakamatala pehē.

**Lord Tu'ivakanō:** Sea, kātaki.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu.

### **Taukave mole \$74 miliona ko e tu’utu’uni hala e Pule’anga**

**Lord Tu'ivakanō:** Fakatonutonu atu pē Sea pea tapu pē mo e Falé mo e Feitu'u na Sea. Ko e me’a kotoa ‘oku ‘asi he peesi 6 ‘oku talamai ‘a e ‘uhinga, ‘a e fō’i pa’anga ko ení. Kapau te mou fakatokanga’i na’e ki’i lahilahi ‘a e kau ngāue fakapule’anga na’e tukuange, na’a nau ō ‘o kumi ‘enau fakafofonga fakalao. Pea ko e ‘ū keisi kotoa ‘oku mālohi, totongi ‘e he Pule’angá. Pea ‘oku pau ke, ‘e ‘atita’i, ko e ‘ave pa’anga totongi’aki ‘a e ngaahi hopo, ‘ikai ke ngata pē he ngaahi hopo, ‘oku ‘i ai mo e ngaahi me’a kehe. Kae ‘oua te ke pehē mai na’e ‘ikai ke mole ha pa’anga ‘e taha, ‘oku mole ‘a e pa’anga ‘a e Pule’angá hono totongi ‘a e ngaahi keisi ‘oku mole, ko e tu’utu’uni hala ‘a e Pule’angá. Mālō.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea mālō ‘aupito ka ko u faka’amu mu’a ke tau ‘alu ki he fo’i poini ko ia.

**Lord Fakafanua:** Sea ko u kole atu ki he ‘Eiki Minisitā ke ..

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Minisitā, ke tuku mu’a e ki’i faingamalie ko ení ke me’a mai e Fakafofonga Fika 1 Nōpele ‘o Ha’apaí.

**Lord Fakafanua:** Fakatapu pē ki he Feitu'u na Sea, pehē foki ki he, tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. Ko u kole fakamolemole atu ko e ‘uhingá ko e lipooti ko ení ‘oku fakahū mai ‘oku lahi hono tālanga. Pea ‘oku hangē ko ē ‘oku tōtō kehe pea ma’uhala ai e tokolahi. Pea hangē pē ko e me’a ko eni e ‘Eiki Minisitā Pa’anga. Sea, kole atu e faingamalie ke tufa atu ‘e he Kalake ‘a e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’angá mei he ‘aho 30 Sune 2017. Ko e fakamatala pa’anga ko ení na’e ‘osi paasi he Fale ni. Na’e tali he ‘aho 13 ‘o Sune ta’u ni. Ko e peesi 41 ‘a e Fakamatala



Pa'angá 'oku fakamatala ai 'a e me'a ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Atita Senialé. Kole pē ki he Kalake ke tokoni mai.

<001>

**Taimi:** 1450-1455

**Lord Fakafanua:** ... Hou'eiki kapau te tau fakafoki mai ki he peesi fika ono ko eni 'oku me'a ki ai e Hou'eiki, fakanounou 'o e ngaahi fakamo'oni faka'atita mo e ngaahi fokotu'u. Sea ko u kole atu pē faingamālie ko eni ke u fakamatala atu 'a e 'uhinga 'oku hoko ai 'a e tō kehekehe ko eni.

### **'UHINGA KI HE FETOKEHEKEHE'AKI HE FAKA'UHINGA**

'I he 2007 ki he 2008 na'e liliu ai e founa līpooti 'a e Pule'anga mei he *cash accounting ki he accrual accounting*. Ko u kole atu pē ke u fakamatala atu 'a e faikehekehe e *cash* pea mo e *accrual* koe'uhī ke māhino tonu e fēme'a'aki ko eni e Hou'eiki ki he fakafēhoanaki pea mo e fika ko eni 'oku fai ki ai e me'a.

Ko e *cash basis accounting* 'oku tānaki e pa'anga ko ē pa'anga tānaki hū mai pea 'oku lēkooti'i mo e pa'anga ko ē 'oku fakamole. 'A ia ko e *revenue* pea mo e *expenses*. Ko e taimi ko ē 'oku lēkooti'i ai he *cash* 'oku lēkooti'i pē he taimi ko ē 'oku fētongi ai ha pa'anga. 'A ia kapau tau pehē pē 'oku 'i ai ha mo'ua ha taha 'oku totongi ki he Pule'anga 'i he *cash accounting* neongo pē na'e tā e mo'ua ko iá mei he ta'u kuo'osi 'e toki lēkooti'i pē ia 'i hono fakakakato ke mo'ua hono totongi e mo'ua 'i he 'aho ko iá. Ko e, 'o kapau 'oku 'i ai ha *expenses* pē ko ha fakamole 'a e Pule'anga 'e toki lēkooti'i pē he taimi ko ē 'oku totongi ai 'a e fakamole ko iá pē ko e *expenses* ko iá. Neongo pē kuo 'osi lī mai ha *invoice* 'i he līpooti ko eni 'a e *cash accounting* 'e toki 'asi pē ia he taimi ko ē 'oku totongi ai e *invoice* ko iá. 'Ikai ke 'asi ia he 'aho ko ē 'oku ma'u mei ai 'a e *invoice* ko ia. 'A ia ko e *cash basis accounting* ia.

Hono liliu mai ko ē 'o *accrual accounting* tatau ai pē pe 'oku fēliuliu'aki ha pē totongi ha pa'anga pē 'ikai ko e taimi ko ē 'oku lēkooti'i ia ko e pa'anga hū mai. Tatau pē mo e lipooti ko e mo'ua ... pa'anga pea toki hiki leva ko e mo'ua. 'A ia ko e faikehekehe ia 'a e *cash accounting*. 'A ia 'oku talu mei ai 'oku 'i ai e fetō'aki 'i hono lēkooti'i mo hono ma'u mo hono fakatotolo 'a e ngaahi *assets* mo e *liability* 'a eni ko eni 'oku hā atu ko ē 'i he peesi ono.

### **Fakamatala ko eni Fakamatala Pa'anga mei he 2017**

Ko e līpooti ko eni na'e Fakamatala ko eni Fakamatala Pa'anga mei he 2017 ko eni 'oku tufa atu ke mou me'a ki ai peesi 41. 'Oku 'asi ai 'a e Ta'u Fakapa'anga 2017, kātaki 2012/2013 ko e tānaki fakakātoa na'e 33 miliona. 'A ia ko hono fakatonutonu mai mei he ta'u kimu'a 'oku hiki 'aki e 17 miliona. Tau hoko mai ki he ta'u 2013/2014 'oku hulu. 'A ia ko e fēliuliu'aki ia 'i hono fakatonutonu mai ko ē 'a e lēkooti ko eni 'i he pa'anga ko eni 'oku tala ko ē 'oku pūlia. Pea kapau te tau muimui mai mei he 2014/2015 ki he 2015/2016 'oku 'asi ia ai 'a e 65 miliona ko ē 'oku hā atu 'i he Līpooti ko ē 'Atita. Pea a'u mai ki he ngata'anga ko ē 'o e ta'u fakapa'anga 2017 kuo 74 miliona. 'A ia ko e faikehekehe ko eni mei he 2016 e 65 ki he 74 ko e 9 miliona tupu. Ko e 'oatu pē ke mea'i he Hou'eiki Sea ko e fēliuliu'aki eni 'i he founa ko ē hono līpooti'i e pa'anga ko ē 'oku 'ikai ke lava *account* 'ikai ke ma'u ha *receipt* mo ha 'ū me'a pehē koe'uhī pē ko e liliu ko eni

mei he *cash* ki he *accrual*. Ko hono fakaikiiki Sea ma'u kakato ia he Pule'anga he'enau lēkooti pea mo e fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

### **Fehu'ia 'atita 'uhinga te'eki fakaikiiki mai ngaahi koloa & mo'ua Pule'anga**

Sea ko e peesi 10 mahalo 'oku te'eki ai ke tufa atu ke mou me'a ki ai. 'Oku 'asi ai e fakamatala ki he ngaahi koloa mo e mo'ua. 'A ia ko e *assets and liabilities* eni e Pule'anga 'i he līpooti ko ē na'a tau 'osi paasi. Pea 'oku 'asi ai 'a e ngaahi *assets* pē ko e koloa 'asi ai e ngaahi *liabilities* pea 'i lalo 'oku 'i ai e fika ai 'oku *note* atu 'i he peesi 41 ko e fika ko iá ko e 74 miliona. 'Oku fehu'ia he 'Atita ko e 'uhingá 'oku te'eki ke fakaikiiki 'i mai 'e he 'Eiki Minisitā ka ko e puipuitu'a ia 'a e me'a 'oku hoko ki he fika ko eni ko e fetō'aki. 'A ia 'oku fakamatala mai 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e fēliuliu'aki 'i he *exchange rate* pē ko e pa'anga ko eni 'oku ma'u ko ē totongi ki mulí. Kapau na'e 'i ai ha mo'ua e Pule'anga 'i he 'aho ni 'oku pa'anga 'e 100 hono tā fakafoki atu tau pehē pē ha ta'u 'e ua pē tolu mei heni kuo liliu e mahu'inga ko ē pa'anga. Mahalo na'a 120 pē 130 'a ia ko e fēliuliu'aki ko ia 'oku 'ikai ke lēkooti 'oku 'ikai ke fu'u ma'u lelei pea ko e 'uhinga ia 'oku ...

<002>

**Taimi:** 1455-1500

**'Eiki Sea:** ... 'a e tanaki fakakatoa he 'oku lava pē ke hiki mo tō. Ko e anga ia 'a e ma'u mei he 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale kapau Sea te ke fiema'u. Mālō 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai. Ko u tui 'e Hou'eiki kuo tau ... mou mea'i lelei pē 'a e peesi 6, ka 'oku toe 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha tātāla'a ai? Tau 'unu pē, 'unu pē ke mou felaumālie lelei 'aki pea tau toki...

**'Eiki Minisitā** .....Sea!

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Tapu mo e Fale 'eiki ni. Ko u fakamālō lahi ki he fakamatala 'oku 'omai ko eni pea 'i he peesi 41 ko e peesi 'e 2 na'e 'omai. Kapau te mou me'a ki he fo'i lea ko e fakatonutonu pea mo e tānaki fakakātoa. 'A ia 'i he ta'u 'e 1 'oku *negative* ia 'o 17 miliona. 'I he 2013-14 na'e tupu ko e miliona. Ko e fehu'i? Ko e hā 'a e makatu'unga 'o e fakatonutonu ko eni 'oku fai ki he fakamatala fakata'u 'a e Pule'anga? Ko e hā 'a e 'uhinga totonu 'ohovale pē kuo kaka, 'a ia kapau te tau 'ai 'a e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e ni'ihiki ko eni 'o pehē. Ke tukuaki'i 'a e Pule'anga. 'A ia na'e kaiha'a 'a e Pule'anga ko e 17miliona 'I he 2012/13, pea hanga 'e he Pule'anga ia 'o tānaki atu. 'A ia ko e 'uhinga ko e fakakaukau 'oku tukuaki'i 'aki, ka 'oku ou talaatu 'Oku hala, hala 'aupito, 'aupito 'a e fakava'e ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu!

**Tevita Lavemaau:** Fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Sea. Te u lave hangatonu pē ki he 74. Ko e fakatonutonu....

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fakatonutonu!

**Tevita Lavemaau:** Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea mo e Hou’eki Memipa ‘oku te’eki ke pehē atu ha taha ‘oku kaiha’a ‘i he pule’anga ‘i he silini ko eni? ‘Oku te’eki ke u fanongo ‘oku pehē mai ha taha na’e kaiha’a? ‘Ikai! Ko u fakamālō ki he Sea ‘o e Fale Alea pea mo e ‘Atita hono ‘omai ‘a e ...ko e kupu eni ia na’e ‘osi ‘omai pē he *Public Account*, ka ‘oku fetō’aki foki. ‘Oku ‘uluaki ‘omai ‘a e *Public Account* ia pea mavahe ia pea ko hono toki fakahūmai pē eni ia ‘e he ‘Atita Seniale, ko e kongā ‘ene Līpooti fakalukufua ko eni.

Hou’eiki! Ko e me’a ena ia ‘oku fakamatala lelei’i mai pē ia.’i hono fakaikiiki ena. Pea na’e ‘osi me’a mai pē ‘e he Minisitā Pa’anga. kau aim o e fetō’aki ‘o e pa’anga nō, pa’anga ‘oku ‘ave ‘o investi. ‘A ia ‘e toki fakamahu’inga’i ia ‘i he ‘aho faka’osi ko ē ‘o e Ta’u Fakapa’anga. Pea ko e ha ‘a e mahu’inga leva ko ē ‘o e pa’anga Tonga ‘i he taimi ko ia. Ko e faikehekehe ko ia ‘i he fetō’aki pea ko ia leva ko ena ‘oku ‘akauni. Pea ko e founa maheni pē eni ia ‘o e ngāue faka-Tauhitoi, pea ‘oku ngāue ‘aki ia fakamamani lahi. Pea faka’ofa’ofa pē pea ko u fakamālō atu ki he ngaahi fakamatala ‘Eiki Sea.

Sea, ko u tui au ia ‘oku melia ‘a e me’a ko ia. Ka ko u kole atu ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga pē, ko e lahi ko ē ‘a e ngaahi fatongia ho Falé ‘Eiki Sea. ‘Ofa mai Hou’eiki mou laumālie lelei pē kae tuku mai ‘a e Līpooti ‘a e ‘Atita. Ko e fo’i fokotu’u ‘e 400 ‘oku ‘omai ‘e he ‘Atita heni.

He ‘ikai lava ia ke tau hanga ‘o talanoa’i. Tuku ke ‘omai ki he Kōmiti Pa’anga ke nau talanoa, sio ki ai pea fakamā’opo’opo pea toki līpooti mai ki he Fale ni, ka tau hiki tautolu...ko e anga pē.. .Ko e ‘uhinga foki eni ia Sea, ko e taimi mo ‘etau ngāue, he ‘ikai ke mole ‘a e taimi ‘o e Falé, ke tau alea’i ‘a e ngaahi fo’i fokotu’u ‘e 400 ko eni. Pea ko e lahi ‘o e ‘u fokotu’u ko eni. Fokotu’u mai ke tokoni ki hono fakalelei’i ‘o e founa ngāue ‘a e Pule’anga, pehē ki he ngaahi Poate. Mālō ‘Eiki Sea, ‘a e ma’u faingamālie.

**Sea Kōmiti Kakato:** Faka’osi mai ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Sea, ko u fakamālō lahi ki he Fakafofonga ‘Eua. Ko e me’á foki na’e ‘ikai ke me’a ia heni ke fai mo ne tokoni mai ki he tipeiti, ka ko ena ‘oku ne ‘omai ‘o mahino. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha peni ‘e taha ‘e mole. Ko e fakatonutonu ko e ‘u mata’ifika he ‘e ‘osi ‘a e ta’u ‘oku ‘omai. Ko e ha ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau koloa ko ē? Pea ‘oku ne talamai leva ‘oku hiki ‘a e mahu’inga ...

**Lord Nuku:** Sea! Ko e fakatonutonu atu Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘Eua. Me’a mai!

**Lord Nuku:** Tapu pea mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. Fakatapu atu ki he Tokoni Palēmia. Fakatapu atu ki he Sea ‘o e Fale Alea. Fakatapu atu ki he kau ngāue ‘o e Fale Alea. Kae fai atu ‘a e ki’i fakatonutonu ‘a e motu’a ni.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Eiki Nōpele! ...ko e ki’i

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<004>

**Taimi:** 1525-1530

**Sātini Le’o:** Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

*(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Kōmiti Kakato ki hono me’a’anga)*

**Sea Kōmiti Kakato:** Tapu pea mo e Tu’i Totonu ‘o Tonga. Fakatapu ki he Ta’ahine Kuini, Fuiфуилupe ‘o Loto Palasi. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afio kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Hou’eiki mālō mu’a ho’omou kei laumālie kae hoko atu ‘etau fatongia pea ‘oku hangē ko ia ‘oku mou mea’i ‘oku ‘i heni ‘etau fānau. Ko e ngaahi me’a te mou ‘ohake ‘e tō ia ki he fānau ‘i he fo’i houa ko eni. Pea me’a mai Minisitā Fefakatau’aki.

### **Tokanga ki he to’o koloa mei he fale kuata Pule’anga fika 81**

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Mālō ‘aupito Sea pea tapu mo e Feitu’u na. Tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. Fakatapu heni ki he ‘etau fānau mo e kau faiako ... fekau’aki pea mo e peesi 38 ‘o e Līpooti ‘Atita. ‘A ia ko e Kupu 5.4. Na’e fai e feme’a’aki fekau’aki pea mo e *issue* ko eni. ‘A ia ko hono fakalea ‘oku pehē, 5.4 To’o ‘a e koloa tauhi tu’uma’u ‘a e Pule’anga mei he fale nofo’anga faka-Pule’anga Fika 81. Sea ko u, ke u ki’i fakamatala atu pē taimi si’i. Na’e vela ‘a e ‘api e Palēmia. Pea na’e ‘oatu ia ki he nofo’anga faka-Pule’anga ko e Fika 81. Ko e hingoa ia ‘o e ...

**Lord Tu’i’āfitu:** Sea ki’i fakatonutonu e Minisitā, tapu mo e Feitu’u na.

**Sea Kōmiti Kakato:** Minisitā ko e fakatonutonu ‘a e Hou’eiki Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u.

**Lord Tu’i’āfitu:** ‘Oku ou kole pē ki he Minisitā ke foki mai ki he me’a ‘oku ‘asi he Līpooti ‘a e ‘Atitai. Pea ‘oku ‘ikai ke me’a heni e Palēmia ‘a ia ‘oku ne me’a ‘o pehē na’e vela e fale ‘a e Palēmia. ‘Oku ‘ikai ke me’a heni e Palēmia. Kae me’a mai ia ki he ‘ū naunau ko eni na’e mole.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Ko ia ko u tali ia Sea mālō.

**Lord Tu’i’āfitu:** Mei he feleti 81.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** Pea ‘oku pehē he līpooti ‘i he peesi 38, na’e fakamoleki e pa’anga ‘e taha mano fā afe onongeau fitunoa sēniti ‘e fa valu ki hono fakatau ‘a e ngaahi koloa ...

<009>

**Taimi:** 1530 – 1535

**‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki:** ... ‘a ia na’e ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi koloa ‘i he fale Fika 81 ko enī. Ke me’a atu e Palēmia ‘o me’a ai. Pea ko e koloa ‘e 8 na’e fakatau. Mohenga ‘e 1 *king size*, mohenga ‘e 1 *queen size*, ko e sitou kasa, tēpile kai, seti sea sofa, seti *regulator*, misini fō mo e

‘aisi. ‘I he hoko atú, pē ko e hā e me’a na’e hoko ki he koloa ko ení. ‘I he hoko atú ‘oku fakamatala pē ‘e he ‘atita na’a nau fai e ki’i vakai’i e me’a ko ení. Pea ko e anga eni e fakamatala pē ‘a e ‘atitá. ‘Uluakí, ko e mohenga *king size* ‘oku si’i ngāue’aki pē ‘e he Palēmia he ‘aho ni. Uá, ko e misini fō, na’e pehē ‘e he fakamatalá na’e maumau ia pea faka’auha ia. Ko e fakamatala eni ‘a e kau ngāue mo e ‘atita. Hoko atu ki aí ko e seti tēpile kai mo e,

**Lord Tu'ilakepa:** Sea.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** ... tau ia ‘i he tau’anga me’alelé pea, fale nofo’angá ,..

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Nōpele. Fakatonutonu?.

**Lord Tu'ilakepa:** ‘Ikai. Kole pē ki he Minisitā. Te ke laumālie lelei ke u tokoni atu ki he Feitu'u na? Laumālie, na’a ke kole mai ‘anenai pea u tali lelei ho’o me’a maí.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sai, sai pē Sea ‘oku sai pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali lelei pē ho’o tokoní, me’a mai koe Nōpele Fika 1.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko ‘eku fie tokoni ki he Feitu'u na. Fēfē ke tuku e *issue* fekau’aki pea mo e Palēmia, ke toki me’a mai e ‘Eiki Palēmia ke ne tali. He kapau te u ‘oatu ha fehu’i ki he Feitu'u na, ‘ikai ke teitei ‘i ai ha, ko ‘eku fie tokoni pē ki he Feitu'u na.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko u ma’u ‘e au e tokoní Sea pea ko u fakamālō ki he Hou’eiki Nōpelé. Ko u ma’u ‘ene tokoní.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Minisitā.

**Lord Tu'ilakepa:** ‘Eiki Minisitā fakamolemole.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Kae tuku, tuku pē ke u fai pē ‘eku,

**Lord Tu'ilakepa:** Fakamolemole pē ki he Feitu'u na, Sea.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e lipooti eni ia.

**Lord Tu'ilakepa:** Fēfē leva, te u sai pē ke u lava pē ‘o fehu’i atu ki he Feitu'u na, ki he me’a ko ení.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko e fehu’i ki he lipootí,

**Lord Tu'ilakepa:** Ko ia, ke fehu’i he lipooti.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** ‘Oku ‘ikai ko e fehu’i mai kiate au ko e fehu’i ki he lipootí.

**Lord Tu'ilakepa:** Te u fehu’i he lipootí.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Nōpele.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** He ko e ‘atita ‘oku ha’ana ia e lipooti.

**Sea Kōmiti Kakato:** Kātaki.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ka u faka’osi atu mu’a Sea he ‘oku,

**Sea Kōmiti Kakato:** Faka’osi mai koe kae toki me’a mai e Nōpele Fika 1 ‘o Vava’ú.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sai, ko e, ‘a ia ko e koloa ko ia na’e pehē na’e fakatau’aki e 1 mano 4 afē. Ko e fakamatala eni ‘o fekau’aki mo e ngaahi me’a na’e hoko ki he koloa ko iá. ‘A ia ko e seti kingi saisi na’e pehē pē ‘e he Palēmia ko u si’i kei ngāue’aki pē he ‘aho ni, kātaki pē. Ko e misini fō na’e maumau ia, ‘ikai ko e maumau, pehē ‘oku maumau pea kuo faka’auha ia ‘e he ngāue. Ko e seti tēpile, na’e tuku ia he tau’anga me’alelé pea mahalo na’e tui’i ia ‘e ha me’alelé ‘o maumau ia ai. Ko e konga faka’osí, ko e konga mahu’inga tahá ia pea ‘oku pehē ni hono fakaleá. Ko e toengá ‘o e koloa ko ení ‘oku tauhi ia ‘i Fale Fakataha’anga ‘i Fā’oneluá. Te u ki’i faka’osi atu’aki ‘eni Sea. ‘Oku ‘ikai ke hanga ‘e he ‘atitá ‘o talamai.

**Sea Kōmiti Kakato:** Sea, kole pē pe ‘e lava ke ‘ai ai leva e ki’i fehu’i.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ‘ene ki’i fehu’i.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko eni mei ‘osi ia, mei ‘osi ia Sea ‘osi iá pea toki fehu’i ia ki he Palēmia ka u. Ka ko ‘eku faka’osi atu au ko eni ko u mei ‘osi au ia.

**Siaosi Sovaleni:** Ko ia na’e me’a ki ai Sea ko ē ‘a e Fakafofonga Nōpele, ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e e Nōpele.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Fakafofonga kātaki ‘o me’a ki lalo.

**Siaosi Sovaleni:** .. ‘a e Palēmia.

### **Taukave ‘ikai pulia ngaahi koloa mei he kuata Pule’anga fika 81**

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Ko eni ka u ki’i faka’osi au Sea kātaki fakamolemole. ‘A ia ‘oku pehē leva ‘e he ‘atita. Sio ko e fakamatala eni, ko e fakamatalá ‘ikai ko e fakamatala ‘a e Palēmia. Ko e me’a ‘oku mahu’inga ai e tau’atāina ‘a e ‘atita. Talamai ‘e he ‘atita ko e toenga ‘o e koloa ‘oku tauhi kotoa ia ‘i Fā’oneluá. Sai, tuku ke u ki’i fehu’i eni pea u ‘osi’aki. ‘Oku pulia ha mohenga, mole ke mama’o, ‘oku pulia ha koloa ‘e taha ‘i he koloa na’e fakatau’aki ‘a e pa’anga ‘e 1 mano 4 afē ko ení, ‘oku pulia ha koloa, hala ke ‘i ai ha fakamatala pehē ‘a e ‘atitá. Te u fehu’i hono ua, ‘Oku pulia ha sēniti ‘e 50 ‘i he koloa ko ení, mole ke mama’o.

**Lord Nuku:** Kole pē Sea ke u ki’i, tapu pē pea mo e Feitu’u na koe’uhí ko e ...

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Nōpele.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea kātaki ko eni ko u faka'osi atu au.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakahoko mai ho'o fiema'ú. Fakatonutonu pē ko e tokoni.

**Lord Nuku:** Ko e me'a ko ē 'oku 'ai ke u fakatonutonu ange ko ē ki aí ko 'ene pehē.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

**Lord Nuku:** 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e mole. Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e lipooti ko ení.

**Sea Kōmiti Kakato:** Minisitā kātaki 'o me'a ki lalo kae fakahoko mai e fakatonutonú.

### **Fakatonutonu ne maumau'i e laon he 'ave koloa mei he feleti pule'anga fika 81**

**Lord Nuku:** Ko e lipooti ko ení, 'oku talamai ia 'i he peesi 39 na'e 'ikai fai pau 'a e fakamatala 'i 'olungá ki he tu'utu'uni.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea, mahino kiate au.

**Lord Nuku:** Ngāue 79, 82, 84.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'Oleva Minisitā.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** 'Oku 'ikai ko ha fakatonutonu eni ia Sea.

**Lord Nuku:** Ko e me'a 'oku fai ki ai e 'uhingá 'Eiki Sea. Ko e fakatonutonú, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia pē na'e mole.

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Sea kuo mahino e..

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai koe.

**Lord Nuku:** Ko e koloa tu'uma'ú na'e 'i ai hono taumu'a mo hono feitu'u pea 'oku talamai na'e 'ikai fai pau, maumau ai e ngaahi tu'utu'uni ngāue. 'Oku 'ikai ko e siliní pē ko e koloá Sea. Ko e fakatonutonú ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

<001>

**Taimi:** 1535-1540

**'Eiki Minisitā Fefakatau'aki:** Mālō 'aupito Sea ka u faka'osi atu 'a e kehekehe ko ē me'a 'oku fai ki ai e talanoa 'a e fēme'a'aki. Talamai he 'Atita Seniale 'e he 'Atita na'e 'i ai e koloa na'e fakatau 'ō atu e kaungāue 'o ō sivi 'oku pūlia 'a e ngaahi koloa ia mei he fale fika 81. Pea

‘oku ou pehē ni eni pē na’e ‘ave ha koloa ia ‘o fa’o ‘i ha ‘api ha Minisitā. Nau kumi atu ‘oku talamai ko e toenga ‘o e koloa ‘oku ‘i Fā’onelua.

**Siaosi Sovaleni:** Fakatonutonu Sea.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Ko e fale pē ia ‘o Pule’anga.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** ‘Io.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai Tongatapu 3.

**Siaosi Sovaleni:** Tapu ki he Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e fakatonutonu Sea he ko e ‘uhinga ‘oku ‘asi totonu mai pē hena na’e hala e me’a na’e fai. Na’e *recommend* mai he ‘Atita ke tautea’i ‘a kinautolu na’a nau fai e me’a ko ia.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Sea kātaki.

**Sea Kōmiti Kakato:** Kātaki Minisitā ‘o ki’i me’a hifo ki lalo.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Mālō.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko e fakatonutonu ko eni ‘oku ‘omai ‘e he, ‘e Tongatapu 3 ‘oku mo’oni. Pea ‘oku to e mo’oni pē mo e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai. ‘Oku ke me’a mai koe ia ho ‘eke pē ‘oku mole ha pa’anga pē ko e koloa ka ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 3 na’e ‘ikai fai pau hangē ko e me’a ko ē ne me’a mai ‘aki ‘e Nōpele ‘Euá, na’e mavahe ‘a e koloa mei he feitu’u ko ē na’e ‘i ai ka ke me’a mai Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Mālō ‘aupito Sea pea ko e me’a ia ‘oku fakahoha’a atu ai. Ko e fehu’i ko ē ‘a e kakai pē ‘oku ‘ave ‘e he Palēmiá ha koloa ‘a e Pule’anga ‘o ‘ave ia ‘o fakatau atu pē ‘oku mole pē ‘oku pūlia. Mole ke mama’o ke ‘i ai ha fo’i koloa ...

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘E Minisitā ko e ...

**Lord Tu’ilakepa:** Ki’i fakatonutonu atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Tamate’i. Fakatonutonu eni.

**Lord Tu’ilakepa:** Ki’i fakatonutonu ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Minisitā. Fakamolemole na’e ō ‘a e ‘Atita ‘o fai e ‘atita’i pea ko ‘ene mavahe ko ē ‘a e koloa mei he feitu’u ko ia ko e mavahe ia ‘a e koloa ‘Eiki Sea. Na’e toki mea’i pē he ...

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Mālō.

**Lord Tu’ilakepa:** Ki’i ‘oleva, ‘oleva ho me’a ki ‘olunga.



**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Mālō, mālō Sea ko u ma’u au e fo’i fakakaukau.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oleva Minisitā.

**Taukave ko e ‘ave koloa Pule’anga ki ‘api ko e kaiha’a ia**

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Oleva ho, ‘oleva. Ko e toki mea’i he ‘e Fale ni tā ko e fu’u *king size* na’e ‘ave he ‘e Palēmia ki honau ‘api pea ne kole mai ke tuku mu’a fu’u *king size* ke mohemohe pē ai. Ko ia pē.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ...

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Oku ‘ikai ke mole ka ‘oku ‘ave ki honau ‘api. ‘Oku hala hono ‘ave mei he feitu’u ko ē na’e tuku ai.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku māhino ia Nōpele. ‘A ia ko e me’a ko eni ...

**Lord Tu’ilakepa:** Ko ‘ene ‘ave pē ki ‘api ko e kaiha’a ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Na’e ‘osi me’a mai ‘aki he Palēmia e me’a ko eni.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Sea. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ka ke me’a mai Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki:** Mālō.

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Sea ka u fakatonutonu mu’a e ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu eni, me’a mai Minisitā Polisi.

**Fakatonutonu hala hono ngaue’aki e fo’i lea kaiha’a**

**‘Eiki Minisitā Polisi:** Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e fakatonutonu e lea ko ē ko e kaiha’a. ‘Oku hala ia. Ko e kaiha’a ‘oku ‘i ai hono *definition* ia ‘i he Lao Hia vahe 18 ‘o Tonga. Ko hono ‘ave ha me’a ‘o ‘ikai ke loto ke to e fakafoki ko e kaiha’a ia. ‘Asi ha fo’i lea kaiha’a hena he līpooti ? Hala ‘atā. Ko e fakatonutonu ia. Ko e mo’oni pē ‘oku ‘ave ka na’e ‘ave ke teuteu ke hiki ki he kuata fo’ou. Fakatonutonu ia Sea.

**Lord Tu’ilakepa:** Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō.

**Lord Tu’ilakepa:** ‘Oku, ko u tali lelei pē au e fakatonutonu.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ou tali e fakatonutonu ko eni ‘Eiki Nōpele.

**Lord Tu'ilakepa:** Ko ia. 'Oku 'i ai e me'a ko u tokanga ki ai 'aneuhu Sea.

**Sāmiu Vaipulu:** Sea ke u ki'i fakatonutonu atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Minisitā 'e Vava'u fika 15. Me'a mai ho'o fakatonutonu. Fakatonutonu e Minisitā Polisi?

**Sāmiu Vaipulu:** Ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me'a mai.

**Sāmiu Vaipulu:** Ko e koloa ko eni 'Eiki Sea na'e 'uhinga ia ke tuku 'i he kuata fika 81 'o e Pule'anga. 'Oku ma'u ia 'i he 'api 'o e 'Eiki Palēmia. Ko e 'uhinga 'o e kaiha'a 'i he Lao 'o Tonga ko hono ue'i mei ha ki'i 'īnisi ha me'a mei hono tuku'anga totonu ki ha feitu'u kehe. Kaiha'a ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** Mālō fakatonutonu.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Sea te u ki'i fehu'i mu'a ki he ...

**Sea Kōmiti Kakato:** 'E Hou'eiki mou kātaki mou ki'i me'a lelei pē he ko e ngaahi fēme'a'aki eni 'a e kau loea. Me'a mai Minisitā Polisi.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Kōmiti Kakato. Ko e fakatonutonu Sea 'oku fēme'a'aki e Kōmiti Kakato he līpooti.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ko ia.

**'Eiki Minisitā Polisi:** Pea ko e fehu'i atu ko e līpooti ko ē 'oku 'omai he 'Atita 'oku fai ha kaiha'a? Peesi fiha ia 'oku 'asi ai e me'a ko ia? Ka u 'eke pē ki he loea. Peesi fiha 'oku 'asi ai?

**Sāmiu Vaipulu:** Ko e peesi ko ē 'oku ne talamai ...

**'Eiki Minisitā Polisi:** Talamai ange fo'i lea pē ko fē fo'i lea ko ia 'oku tu'u ai e kaiha'a?

**Sea Kōmiti Kakato:** Tali mai e fehu'i.

**Sāmiu Vaipulu:** Ko e talamai ia kiate kitautolu kau Mēmipa ke tau 'ilo 'oku kaiha'a he 'oku 'ave mei he kuata 81 ki hē ka 'oku 'ikai ke fakahā mai.

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Sea ka u faka'osi atu mu'a au 'eku ki'i malanga ka u ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mou ki'i kātaki 'o ...

**'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki:** Me'a ki lalo.

**Sāmiu Vaipulu:** Ko e taimi ‘oku ... ki ha feitu’u kehe ‘Eiki Sea ...

**Sea Kōmiti Kakato:** Mou ki’i kātaki ‘o me’a ki lalo. Ko e ngaahi fakatonutonu ko eni ‘oku mou ‘omai ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu ko homou fēfaka’uhinga’i lea. Ka ko e me’a ia ko ē ‘oku ou ‘uhinga atu ki ai. Tuku mai ‘o ‘omi ha kupu he lao.

**Sāmiu Vaipulu:** ‘Eiki Sea kātaki Sea kātaki ‘Eiki Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Pea ‘omi pea mo ha ...

<002>

**Taimi:** 1540-1545

**Sāmiu Vaipulu:** Ko e faka’uhinga eni ‘o e Tohi Lao ko eni ‘a Tonga. ‘I he Lao hia ko hono faka’uhinga ia ‘o e me’a ko e kaiha’a ...

**Sea Komiti Kakato:** Mālō Fika 15! Me’a mai Minisitā.

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Tapu mo e Feitu’u na Sea, ki he Fakafofonga Fika 15 ko ia ‘o Vava’u. Pē ‘oku tatau ‘ene faka’uhinga ‘a e ‘ave ‘a e mohenga kae toki fakafoki mai ‘i ha taimi ‘e hiki ai ki ha feleti pē kuata ‘e taha. Ko e kaiha’a ia pea ‘oku toe kaiha’a ia mo e ‘ave ko ia ‘a e 90 miliona ki he Tonga Seti. Ko e me’a ia ‘oku ui ‘e au ko e kaiha’a. Mālō Sea.

**Sea Kōmiti Kakato:** Me’a mai ‘e Tongatapu 15!

**Sāmiu Vaipulu:** Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea. He ‘ikai ke u lave au ki he 90 miliona he ko e *issue* kehe ia. Ko e me’a ko ē ‘oku ou lave ki ai ‘a eni ‘oku ‘i he Līpooti ko eni ‘oku ‘i he feitu’u kehe ‘a e mohenga na’e ‘ave ki he feitu’u kehe, pea na’e fakamole ki ai ‘a e pa’anga ‘a e *emergency fund*.

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** .....: Sea, kau fakatonutonu atu.

**Sea Kōmiti Kakato:** Fakatonutonu eni Fakafofonga 15 ko e tokoni eni ‘oku ‘omai.

**Sāmiu Vaipulu:** Ko e fakatonutonu eni meihe Vava’u 15.

**Sea Kōmiti Kakato:** Ka mou fakafiemalie pē mou me’a mai ka ‘oku ‘ikai ke u tali ‘e au ho’omou ngaahi me’a ko ena.

**‘Eiki Tokoni Palēmia:** Ko e ngaahi feleti ‘a e Pule’anga ‘oku ‘i he malumalu ia ia ‘i he motu’a ni Sea. Ko e *Ministry of Infrastructure* ‘oku te’eki ke fakanaunau ‘e he *Infrastructure* ia ha naunau ki ha feleti. ‘A ia ko hai ‘a e mafai na’a ne tu’utu’uni ke ‘ave ‘a e naunau ki he feleti. Ko e mafai tatau pē ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ke to e fai tu’utu’uni ki he ngaahi ngāue ko ia.

**Sea Kōmiti Kakato:** ‘Oku ou tali eni pea ‘oku ‘ikai te u fiema’u ke mou to e feme’a’aki ai. Hou’eiki! Tui homou koté , ka tau liliu ‘o **Fale Alea**.

**‘Eiki Sea:** Fakamālō atu Hou’eiki mo e Sea ‘o e Kōmiti Kakato hono hokohoko atu ‘etau ngāue he ‘Asenita fekau’aki pea mo e Līpooti ‘a e ‘Atita. Me’apango na’e ‘ikai lava ke fakakakato ‘a e Līpooti he ‘aho ni. Ka ‘oku ou ‘amanaki lelei pē ‘e lava ke fakakakato ‘apongipongi.

Hou’eiki ! Ko e houa makehe eni ki he hisitolia ‘o e Falealea ‘o Tonga, he ‘oku tau kau fakataha mo e To’utupu ‘o e fonua. ‘A ia na’e fakaafe’i kinautolu ke nau lava mai ki he Fale Alea, ‘o mamata mo fanongo tonu ki ho’omou feme’a’aki. Fānau! Kuo u talitali lelei kimoutolu ki he Fale Alea ‘o Tonga. Ko kimoutolu eni he ko kimautolu eni ‘oku mau fa’u ‘a e ngaahi Lao ‘i Tonga ni. Pea ‘oku mou mamata mai pē ki he Hou’eiki Fakafofonga. ‘A ia ko e kau Fakafofonga ‘e toko 17 fili mai ke nau fakafofonga’i ‘a e fonua ni. Pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘e 9 mei he Tepile ‘a e Hou’eiki Nōpele.

‘E fakahoko ha Falealea makehe ma’a kimoutolu To’utupu ‘i Nōvema, ko e faingamalie ia ke mou ako ke mou ‘ilo lahi ange ki he ngāue ‘a e Fale Alea, pea ke ‘omai homou le’o mo ho’omou fakakaukau ke ‘ilo ki ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea pea pehē foki ki he kakai ‘o e fonua. Na’e fakaafe’i kimoutolu ki he Fale Alea ‘i he ‘aho ni koe’uhi ke mou mamata tonu ki he ‘ataakai ‘o e Fale Alea, ke faka’ai’ai kimoutolu ke mou kau mai ki he Fale Alea ‘o e To’utupu ‘i Nōvema. Pea ‘oku kau eni hono teu’i kimoutolu ke mou hoko atu ko e kau taki lelei ‘i hotau fonua ‘i he kaha’u, he ko e taha ia he ‘oku ‘i ai ‘eku tui ko e taha ‘ia kimoutolu te mou hoko ko e Palēmia ‘i he kaha’u. Pehē foki ki he Minisitā pea mo e kau Fakafofonga ‘o e Fale Alea.

‘Oku ou fie ‘oange heni ‘a e faingamālie ...

<004>

**Taimi:** 1545-1550

**‘Eiki Sea:** ... Ki he ni’ihi ‘o e Hou’eiki Mēmipa ke nau me’a atu, kole atu pē ke mou me’a nonou mai pē taki miniti ‘e 2 ‘o fai ha fakalotolahi ki he to’utupu kimu’a pea tau faka’osi kae hoko atu ‘etau polokalama he efiāfi ni. Fakafofonga Ha’apai 13. Fakafofonga ‘o Ha’apai 13 ko e Sea ‘o e Kōmiti Kakato.

### **Lea fakalotolahi mei he Sea Kōmiti Kakato**

**Veivosa Taka:** Tapu ki he Sea ‘o e Fale Alea, mālō mu’a ‘Eiki Sea ‘a e kei fakalaumālie ‘a langi, kei ‘ulifohe hotau Fale, fakahoko lelei ai ‘a e ngaahi fatongia ‘o e ‘aho ni. Fakatapu atu ki he hou’eiki ‘o e Fale ni. ‘I ai ‘a e fakatapu mavahe ki he kau faiako kae ‘uma’ā ‘a e kau tiuta, kae ‘uma’ā ‘etau fānau. ‘Oku hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Sea, ‘oku mau talitali lelei kimoutolu ho’omou me’a mai ‘o vakai ki homou Fale, pea mo homou kaha’u, ‘oku teu’i atu mei he Fale ko eni. Pea kapau ‘oku ‘i ai ha lao ‘oku ‘oatu mei he Fale ni ‘oku ‘ikai ke mou fiemālie ki ai, mou teuteu ke mou ōmai ‘o ngāue’i ‘a e Fale ni.

‘I he motu’a ni ‘oku ou fiefia lahi ke u fakafofonga’i atu ha faingamālie ke u talitali lelei kimoutolu mo fakalotolahi koe’uhí ko e fatongia mamafa tukituki ‘oku ‘i he Fale ni. Pea ko e ‘uluaki ‘e fānau

ne 'i ai pē taimi pehē na na'a mou 'i he sea ko ena, pea neongo ko e hā 'a e fa'ahinga tu'unga 'emau fakafōtunga pea mo 'emau tokanga pea mo e hā 'a e ngaahi tu'unga kā 'oku mou monū'ia 'oku 'i ai 'a e faingamālie pehē ni 'oku 'omi kiate kimoutolu ke mou me'a mai 'o me'a ki he Fale 'Eiki ni. Kimu'a na'e fai 'a e lele 'a e Fale ko eni na'e fakahoko pē ia 'e he kau Hou'eiki Nōpele, pea a'u mai 'o kau atu ki ai mo e Fakafofonga 'o e Kakai, 'o lave ai 'a e motu'a ni.

Ko 'eku fakaloto lahi kiate kimoutolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e ta'emalava 'i he māmani ko eni, ko kimoutolu ko e ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine 'o e Tamai Hēvani, pea ko ho'omou mea'i pē 'a ho'omou tu'unga 'ulungaanga ko ia pea ko e finangalo 'o e Tamai Hēvani ke tau hanga 'o langa 'a e Pule'anga 'o Tupou mo Hou'eiki, pea na'e tuku tatali kimoutolu ia ke toki 'omi 'i he taimi pehē ni.

Kapau te u fakamatala ki hoku puipuitu'a te mou tālafili na'e anga fēfē 'eku 'i he Fale ni. Kā ko e fakalotolahi ia kiate kimoutolu ko e ako ko e ilifia'anga ia 'o e masiva. Ko e ako te ne hanga 'o tokoni'i koe, ko e ako ko e mālohi pē ko e *power*. Ko e ako ha fa'ahinga me'a pē 'i he mo'ui ko eni kuo pau ke mou lava pea he 'ikai ke mou ta'elava 'ekimoutolu 'a e Fale Alea 'o Tonga pea to e lelei ange ia 'ia kimautolu. Ko e taumu'a 'a Ha'apai ko e lotu mo e ako, ko e taumu'a ia kuo fokotu'u 'e he 'Eiki Kovana 'o Ha'apai, Ha'apai he 'ikai ke tau to e tau, hisitōlia, ko e me'a te tau fai 'i he 'aho ni ko e lotu pē mo e ako ke langa 'a Ha'apai.

Pea ko ia ai fānau kapau 'oku mou faka'amu pea tuku ho'omou taumu'a ki 'olunga, he 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'a e ki'i 'univēsiti na'e 'i ai 'a e Nōpele fika 2 'o Vava'u, sio ki he polo'uto pea kakapa ki ai. Pea 'oku ou fakalotolahi kia kimoutolu mou teuteu kotoa pē ke mou omi ki he Fale ni, pea mou teuteu 'a e ngaahi me'a kotoa pē 'e 'aonga ē Fale ni ki he fāmili, 'e 'aonga 'a e Fale ni ki he lotu, 'e 'aonga 'a e Fale ki he fonua, kae pehē ki he Pule'anga 'o Tupou. 'Oku ou 'ofa atu kia kimoutolu, lahi 'a e me'a ia 'oku ou fiema'u 'e au ke u lea ki ai, kā 'oku ta'alo mai 'a e taimi, kā 'oku ou kole fakamolemole atu kapau 'oku 'ikai ke u 'oatu ha ngaahi lea fakalotolahi ke mou lau, ko e *impossible* kuo pau pē ke *possible*, pea ke taumu'a 'aki 'a e fo'i taumu'a ko ia, ko e me'a kotoa pē 'i he māmani te u lava, te u lava, tu'a 'ofa atu.

**Eiki Sea:** Mālō, me'a mai 'a e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u, Tokoni Sea 'o e Fale Alea.

### **Lea fakalotolahi mei he Tokoni Sea Fale Alea**

**Lord Tu'ilakepa:** Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou'eiki Kāpineti, fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e Fonua kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga 'o e Kakai, kau ngāue. Sea 'oku ou fakatapu atu ki he kau faiako, nau 'omai 'a e fānau kae 'uma'ā 'etau fānau hono kotoa.

Sea 'oku ou puke 'a e taimi ko eni hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai ke fai ha fakalotolahi ki he fānau. Kae kimu'a ia Sea 'oku ou vakai holo 'i he loto fale ni 'oku ke mea'i 'oku 'i heni 'a e taha 'i he mali 'o e 'Eiki Minisitā kā na'e hoko ko e fakafōfonga pea na'e hoko ko e ...

<005>

**Taimi:** 1550-1555

**Lord Tu'ilakepa** : Minisita Kapineti, he Fale Alea 'o Tongá, Fineasi Funaki. Pea 'oku fakafiefia 'ene muimui e fānau, ko e poupou, koe'uhí ko e langa fonua mo e teu tangata ki he kaha'u 'o e fonua ni. Hangē pē, Sea, ko e me'a 'oku ke me'a ki aí, mahalo pē na'a 'i ai ha taha 'i he fānau ko ení. Sai pē e fānau tangatá ia, ka ko 'etau fānau fefine. Mahalo pē na'e 'i ai ha taha 'i he fānau fefiné, tapu mo kinautolu, na'a hoko ko e fuofua Palēmia fefine he fonua ko eni. 'I he fānau ko eni 'i he lotolotonga 'o e Feitu'u na. Ki'i fakalotolahi pē ki he fanaú, 'i ai pē e fo'i lea 'e 2. Ko e fielau, mo e ta'engali, hūfanga he fakatapu.

Fānau, kapau te ke fai ha ngāue lelei, pea ko e lea leva ia 'o e kakai e feitu'ú. Fielau he ko e ongo mātu'a lelei 'oku tupu mei aí. Fielau ko e 'apiako lelei na'e ha'u mei aí. Fielau he ko e siasi totonu mo mo'oni, he 'oku ako'i e tokāteline he siasi ko íá. Pea kapau leva 'e 'i ai ha fānau, he 'ikai te nau fai ha ngāue 'oku lelei he fonua ni, ko e fo'i lea pē ia 'e taha 'oku tau ngāue'aki. Ta'engali. Ta'engali he koe'uhí ko e siasi 'oku tupu aí. Ta'engali he ko e fonua 'oku ha'u mei aí. Ta'engali mo ha ongo mātu'a lelei na'e tupu mei ai.

Fānau 'oku ou poupou atu kiate kimoutolu koe'uhí, homou lotolotongá, mou vakai mai ko ení ki heni, 'oku mou fa'a fanongoa he lētio, honau le'ó, pea ko e ngaahi fofonga eni 'o e kau Mēmipa mo e kau Fakafofonga, 'ikai ke u toe faka'auliliki, 'Eiki Sea. 'Osi tokaima'ananga pē e fānau ia ko ení. Ka 'oku tau fakatauange mo e poupou, ke 'i ai ha Palēmia fefine 'oku fuofua fakahoko e to'utangata ko ení.

Sea, ko e faka'osí, 'Eiki Sea, 'eku poupou ki he 'Eiki Sea e Kōmiti Kakató. Ko e lea ia 'eiki, pē ko e me'a ia 'a e 'eiki 'a e Feitu'u na, ko 'ene talatalaifale ki he motu'a ni, 'i he'emaui folau ki 'Eua, he taha 'o e 'a'ahi ngoué. Me'a mai 'e Tūtoatasi. Kapau he 'ikai te ke lava 'o 'alu 'o kumi ha taha te ne talaatu te ke lava. Mo'oni 'aupito 'aupito e me'a 'a Tūtoatasi he 'aho 'aneafi. Fānau, kapau 'oku 'i ai ha taha 'ia moutolu 'e talaatu 'e he faiakó, he 'ikai ke ke lava 'o hū mai ki Fale Alea ni, tuku e faiakó, kumi 'e koe ha taha te ne talaatu te ke lava 'o hū mai ki Fale Alea ko ení. 'Oku ou fakatauange pē ke tāpuekina kitautolu 'e he 'Eiki, Sea, fakataha mo e fuofua hisitōlia 'o e taimi e Feitu'una, 'oku 'i ai ha fānau 'i he lotolotonga 'o e Fale Aleá. Me'a ai 'a e Tokoni Palēmia, pehē ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, kae pehē ki he Hou'eiki, kotoa. 'Eiki Sea, mālō e ma'u faingamālie. Leveleva e Malanga ka u tatau atu.

**'Eiki Sea** : Mālō, ko e faingamālie eni 'oku ou tuku atu ki he 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Me'a mai.

### **Lea fakalotolahi mei he Minisita MIA**

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua** : Tapu pea mo e 'afio 'a e Ta'ehāmai 'i hotau lotolotongá. Fakatapu atu ki he 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga, kae 'uma'ā e 'Eiki Tokoni Palēmia, mo e Hou'eiki Minisitā e Kapinetí. Pehē foki 'eku faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki, kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Fakamālō atu koe'uhí ko e faingamālie ko ení, 'oku lave ai e finemotu'a ni, ke fai pē ha fakalotolahi koe'uhí ko 'etau fānaú, pea mo e to'utupu, pea mo e ngaahi fokotu'utu'u lelei kuo fai 'e he Feitu'u na, Sea, koe'uhí ko e to'utupu 'o e fonua ni, mo e 'amanaki ke fakahoko 'a e polokalama ko ia, kae 'uma'ā e Fale Alea ke 'inasi ai 'a 'etau fānaú.

Fānau, 'oku ou tui pē ko e faingamālie eni kia kimoutolu, kuo fai ai 'a e fokotu'utu'u ko ení, ke

atu ha faingamālie mo’o kimoutolu, ke mou ako ai ki he fakalele ‘o e fonuá. Hangē ko e ngaahi me’a kuo fai, tau fanongo ki ai he ngaahi feme’a’akí, ‘a e mahu’inga ko ia ‘o e polokalama ko ení kiate kimoutolu. Mou mea’i pē ‘a e ngaahi faingata’a kuo hake mai he fonua ni, pea ‘oku fai ai ‘a e fetākinima ‘a e Pule’angá, kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, ‘i ha ngaahi faingamālie koe’uhí ko kimoutolu, kae ‘uma’ā e kaha’u ‘o e fonuá. Ke kei Tonga pē a Tonga, pea ke tau kei tu’u pē ke māteaki’i ‘a e ngaahi kaveinga ngāue, na’e fai ‘a hono leleaki’i mai mei he kamata’angá. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘a e sitepu pea mo e mo’ui kotoa pē ...

<006>

**Taimi:** 1555-1600

**'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua:** .. kuo ‘ohake ai kitautolu mei he ngaahi fāmili kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi lotofale, ‘i he kau faiako, kae ‘uma’ā ‘a e kau pule ako, mei he kau taki lotu kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi siasi ‘oku tau kau ki ai, kae ‘uma’ā ‘a e Pule’angá, kae ‘uma’ā ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku tau fanongo pē. ‘oku ‘i ai pē ‘a e lea ‘oku taka, ko e Pule’anga mo e Siasi kae mālohi ha fonua.

Pea ‘oku ou tui ko e laumālie ia ‘oku mahu’inga ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ‘a e Pule’angá. ‘Oku mahu’inga ‘a e mo’ui talangofuá, ‘oku mahu’inga ‘a e mo’ui faka’apa’apá, ‘oku mahu’inga ‘a e mo’ui faitotonú. Ko e ngaahi makatu’unga ia na’e ‘ohake ai kitautolu, pea ‘oku ou tui ko e ngaahi makatu’unga ko iá, ‘e ‘i ai ‘a e ‘aho te mou hoko ai ko e kau taki ‘o e fonuá, pea ‘oku hoko ‘a e ngaahi makatu’unga ko iá, ke ne fakalotolahi’i ai kitautolu, ke tau fai ha ngāue lelei, ke ‘aonga ma’a e fonuá, pea ‘aonga ma’a e siasí, pea ‘aonga foki ma’a hotau ngaahi fāmili. Ko e fakalotolahi ia ‘oku ‘oatu ‘e he finemotu’á ni, ‘i he fatongia ‘oku fakamalumu ‘a e To’utupu, ‘i he Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua.

‘Oku fai pē ‘a e feinga pea mo e fetākinima ‘a e Pule’anga ki ha ngaahi faingamālie he tapa kotoa pē. ‘I he sipoti, ‘i he hiva ‘o a’u eni ki he Fale Aleá, ke fai ‘a hono teuteu’i ai kimoutolu, ke mou hoko ko ha kau taki lelei ‘o e fonua. Talamonū atu 'Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi fokotu’utu’u kotoa pē, kae ‘uma’ā ‘a e fānau tō’utupu, ko e faingamālie ko ení, ‘oku ‘atā ia kiate kimoutolu, mo e fakatauange pē ki he ‘Otua ke ne fakaivi kitautolu ‘i he ngaahi fatongia kotoa pē, mo e ngāue kotoa pē ‘oku tau fai. Tau fai pē he’etau loto tui, mo ‘etau falala ko e fatongia pē eni ia na’e ‘omi kiate au, pea ke tau ngāue’aki ‘a e faingamālie kotoa pē, lolotonga ‘etau ma’u ‘a e mo’uí, kae ‘uma’ā ‘a ‘etau tui ki he ‘Otua, na’e fai ki ai ‘a e tukufonua hotau ki’i Pule’angá ni, pea ‘oku tau fakatu’amelie ki he ngāue kotoa pē he’etau ‘ilo, ko e tokotaha ko iá, ‘oku ne fai hono tataki kitautolu, ‘i he fatongia pea mo e ngāue kotoa pē. Leveleva e malanga kau tatau atu. Mālō ‘aupito Sea.

**'Eiki Sea :** Mālō. ‘Eua 11 ko ho’o miniti pē ‘e 2 ‘oku ‘oatú mālō.

### **Kole ‘Eua 11 fili fānau mei he vahe motu ke fakafofonga he Fale Alea To’utupu**

**Tevita Lavemaau:** Tapu pea mo e Seá pea mo e Fale ‘eikí, ka ‘oku ou kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato 'Eiki Sea. Sea, ko e fakahoha’a ‘oku faí, ko e fakafofonga’i atu pē ‘a motu, koe’uhi ko e fokotu’utu’u ma’olunga ko ení 'Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke u lave’i hono fakaikiikí, ka

ko e kole pē ke fakafaingamālie'i. Tau 'ai 'a e faingamālie ko eni ke 'inasi, 'omai ha Fakafofonga mei 'Eua, Ha'apai, Vava'u mo e ongo Niuá, ke nau ōmai 'o Fakafofonga'i mai 'a e le'o ko ia 'o e tō'utupú mei he ngaahi motu. Pea ko 'Eua makatu'unga he'ene ofi 'Eiki Sea. 'Omai mo e *High School* 'a e Form 5 mo e 6 ke nau ōmai he 'oku 'osi 'a e sivi he taimi ko iá, ke nau ō mai 'o sio tonu he langa ngāue ko eni 'oku fai. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamālie.

**'Eiki Sea** : Ko ia Fakafofonga 'oku faka'atā ki he Tonga kotoa pē 'oku kei tō'utupu, ke tohi kole mai ke kau mai ki he Fale Alea ko ia 'i Nōvema 'a e tō'utupú, 'o kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku nau talēniti mei 'Eua. 'Oku ou tui te nau kau mai 'osi hono filifili lelei pē. Ka ko e polokalama ko eni 'oku kamata 'i he 'ahó ni, 'a ia ko hono faka'ai'ai 'o e tō'utupú ke nau kau mai, pea 'e toki kamata leva 'a e lava atu 'a e kau ngāue Fale Aleá, 'o tala 'a e ngaahi ngāue ko ia ki he 'ū 'otu motú, kau ai 'a 'Eua.

**Tevita Lavemaau**: Mālō. Tapu pea mo e Sea. Sea ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia ki hono vahevahé, ke 'ave ha 'inasi ke mahino ko e fo'i tokotaha 'e 'omai mei 'Eua, 2 mei Ha'apai, Vava'u. Mahino pē 'a e tokolahi 'o e kau tohi mai, na'a faifai 'osi angé 'oku ma'u kātoa pē 'e Tongatapu ni, mālō.

**'Eiki Sea** : Fakafofonga sītu'a atu ki he fānau ako ko ia 'i mui 'ia koé, ko e kau ō mai mei 'Eua. Na'e fakanofonofu pē 'a e kau... ko e fānau ako ena mei ho ...

<008>

**Taimi**: 1600-1605

**'Eiki Sea**: *constituency*, Hou'eiki Fakafofonga mou fakatokanga'i ko e kau ako ko ena 'i mu'a homou situ'a na'e 'osi fakanofonofu pē kinautolu fakatatau ki he mou vāhenga fili ke mou toki me'a atu kia nautolu he hili e Fale. 'Eiki Minisitā Polisi me'a mai.

### Lea fakalotolahi mei he Minisita Polisi

**'Eiki Minisitā Polisi**: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ... fakamālō atu 'i he tala faka'apa'apa ki Tonga kae 'atā ke u talangofua ki he Feitu'u na ke fai ha lea fakalotolahi ki he fānau ako ko hono 'uhinga ko 'enau 'ahia e Fale Alea 'o Tonga. 'E fānau ko kinautolu eni ko e kau sevāniti 'oku faifatongia ma'a kimoutolu. Pea 'i he Fale ko eni 'oku fatu mo e tu'utu'uni 'oku pule'i 'aki hotau fonua ni. 'Oku mou me'a mai pē ki he anga e fakanofonofu 'a e tēpile ko e Hou'eiki ē Fonua ko e kau Fakafofonga ē Kakai 'oku 'i mu'a ko ē, pea ko e Hou'eiki Minisitā 'i mu'a 'i heni.

Mahalo ko e fuofua polokalama pehe ni Sea na'e fakahoko 'i Fisi 'i he 1993. Na'e kau atu 'a e motu'a ni ko e Fale Alea To'utupu na'e taki tautau toko ua mei he fonua. Pea toki veteki ai ki he ngaahi fonua, ko e vavevave e 'alu 'a e taimi. Pea ko u tui pē ko e me'a 'a e fānau ko eni heni 'oku nau pehē 'oku nau kei iiki ka ko e laka mo e tā 'a e taimi ko e vave e vave. Pea ko ia ai 'oku ou 'oatu pē ki'i fakalotolahi ko eni mahalo fānau 'e, 'oku ou 'ilo 'oku 'i ai e ni'ihi 'iate kimoutolu 'oku mou kau 'i he faka'amu ke mou taki e fonua hangē ko ia 'oku fai he Fale Alea 'o Tonga. Pea lahi 'a e fakahinohino mo e akonaki 'e 'oatu ka te u 'oatu au ia 'a e ki'i poupu ko eni.



‘Uluaki, ka ‘oku ke fie hoko ko e tokotaha Fale Alea, ‘uluaki ke ke ‘ilo ho ‘Otua. Ke ke ‘uluaki lotu. Ko e sila ko ē ‘oku tuku ‘i mu’a ‘i he ‘Eiki Sea ko e ‘Otua mo Tonga ko hotau Tofi’a. Kapau te ke poto ‘ata’atā pē kae ‘ikai ke ke ‘ilo ‘Otua ko u fa’a fakatātā e kakai pehe ni ki ha ‘ahiohio ko ha ivi lahi ‘oku kui. Ko ia ai kuo pau ke ke ma’u e maama faka-‘Otua ke ne huluhulu ‘a e poto ‘oku ke ma’u.

Ko e ua ko e fakalotolahi ke mou mo’ui kalusefai, pau ke mou fa’a foaki ho’omou taimi ‘a ia ‘oku ‘ikai ko ‘ete ‘i heni ke ma’u mai ko ‘ete ‘i heni kita ko e mole. Mole taimi, mole pa’anga, mole koloa. Ko hono ‘uhinga pē ko hono sēvesi ‘o e kakai. ‘Ikai ke te ma’u kita ha’ate tupu heni. Kapau te ke ma’u e ongo me’a ‘e ua ko ia ‘e lava leva ke ke hoko ko ha tokotaha falala’ia. Pea toki tupu mei ai hano fili koe ‘e he kakai. Kuo u lave’i pē Sea ‘oku ‘i ai e polokalama ki he kaha’u ko ē ‘oku tufotufa mai pea ko u ‘oatu ‘a e talamonū ki he fānau kae pehē ki he hako tupu ‘o e fonua, fānau mei hoku vāhenga ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu leveleva e malanga Sea.

**Eiki Sea:** Mālō, faingamālie eni faka’osi ke tuku atu ki he ‘Eiki Minisitā Ako.

### Lea fakalotolahi mei he Minisitā Ako

**Eiki Minisitā Ako:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele. Tapu ki he Kalake Pule kae ‘uma’ā e kau ngāue e Fale. Tapu mo e kau faiako kae ‘uma’ā ‘a e kau ako ‘o hotau Pule’anga. Ko u fiefia ke u vakai atu kiate kimoutolu ko kimoutolu e kau ako ‘o Tonga te mou hoko atu e faifatongia ‘o hangē ko ia mou vakai ki ai ‘i he Fale Alea ‘o Tonga. Mahu’inga ‘aupito ke fakataukei’i kimoutolu ki he fatongia ko eni.

Ko e taki lelei ko kinautolu ‘oku nau me’a he Fale ko eni ko e kau taki kinautolu hotau fonua. Ko e taki lelei mahu’inga ke ne ma’u e me’a ko eni ‘e 4. ‘Uluaki, ‘ulungāanga faka-‘Otua. Faitotonu, fakamolemole ko e ‘ofa mo e hā fua. Ua, ko e taki lelei totonu ke ‘ai ha’ane vīsone. Ko e vīsone ko e fakakaukau ki he kaha’u pea ‘oku ke ngāue ke a’u ki ai. Tolu, ko e taki lelei ke mo’ui lelei pea ngāue mālohi. Fā, ko e taki lelei hoko ko e fa’ifa’itaki’anga. Ka ‘i ai ha’ate taumu’a fānau ako, mahu’inga ke ngāue’i ...

<009>

**Taimi:** 1605 – 1610

**Eiki Minisitā Ako:** ... ‘oku ‘ikai ko e fokotu’u ‘ete taumu’á pea tukutuku pehē’i, mahu’inga ia ke ngāue’i. Pea ko e ngāue’í, kuo pau ke ke fou ‘i he mo’ui ‘oku feilaulau mo e mo’ui ‘oku kalusefai. Ko e akó mo e lotú, ko e akó mo e lotú te ne ‘ave pea ‘e tolonga. Ka ‘ave koe ‘o a’u ki he taumu’á ka ke mama’o mei he lotú mo e akó he ‘ikai tolonga ia. Ko e akó mo e lotú te ne ‘ave koe ke a’usia ho’o taumu’á pea ‘e tolonga. Ko u fakamālō atu kau faiako hono ako’i ‘etau fānau pea mo hono tauhi kinautolu, mo’ui ‘apasia, mo’ui ‘ilo e koví pea afe mei ai, pea mo’ui faka’apa’apa ki hotau Tu’i, Palēmia, kau taki hotau fonuá. Fakakātoá, ko u ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu.

**'Eiki Sea:** Fakamālō atu Hou'eiki ho'omou lea fakalotolahi ki he to'utupú. To'utupu ko u talamonú atu 'i he 'amanaki ke mou fakataha 'i he Fale Alea 'o e To'utupú 'i Nōvema. Pea ko u fakaafe atu kia kimoutolu ke mou tohi kole mai ke mou kau 'i he Fale Alea 'o e To'utupú. Hou'eiki ko e ngata'anga ia 'etau 'asenita ki he 'aho ní. Ko u fakaafe atu ke mou kau mai ki he polokalama 'a e to'utupú 'oku teuteu 'i he hili ko eni e Fale Alea. Ko 'ene 'osi pē kelesi pea mou ngāue'aki e faingamalie ko eni ke mou ki'i talanoa atu ki ho'omou ngaahi to'utupu mei homou ngaahi vāhenga pehē foki ki he kau 'a'ahi mai ki hotau Fale 'eiki ni. Mou me'a hake ke tau kelesi.

### **Kelesi:**

*(Na'e fakahoko ai pē 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua, 'a e kelesi tuku 'a e Falé ki he 'aho ní.)*

<001>

## **Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea**